”Farmors ko”

Om hushåll och försörjning. Om kvinnor och män i en uppländsk bondedagbok från 1840-talet

IRÉNE A. FLYGARE

År 1781 föddes Anders Persson i Torstuna socken. Han framlevde hela sitt liv som bonde och kunde likt tusentals andra ha försvunnit bland förfädrens skuggor. Men Anders lämnade efter sig en märkvärdig dagbok med dagliga noteringar mellan åren 1844 och 1859.[1] På sidorna trängs oxar och årder, gummor och grisar, präster och pigor tillsammans med känslor och åsikter. Dagboken är delvis på vers och en dags arbete kan sammanfattas i några strofer, medan människors handlande kan bli till flera verser.

En dagbok är en unik källa men just det unika kan ibland kasta ljus över större sammanhang.[2] Anders Perssons dagbok öppnar för en rad infallsvinklar och jag har i annat sammanhang behandlat relationerna inom familjen såsom de framgår av dagboken.[3] Syftet med denna uppsats är att i korthet presentera Anders Perssons levnadsmiljö samt att försöka ringa in och förstå det jordbruk som Anders och hans familj bedrev i Myrsjö och Vappeby. Hur gick det till där på Tångarne, Hagflatorna, Farmorsåkrarna och Fördelsåkrarna? Hur förvaltade de sina resurser i form arbetskraft, boskap och mark? Vilka möjligheter och begränsningar rådde i byarna ekologiskt, kulturellt och socialt? Hur förhöll sig Anders Persson och hans hushåll till vad som hände i omvärlden vid denna tid?[4]

Anders Persson var inte primärt intresserad att i sitt dagboksskrivande redogöra för hur jordbruket bedrevs, utan mer av de relationer som arbetet och ägandet skapade. Det som brukar vara andra bondedagböckers huvudfåra – att lite träaktigt rada upp dagens sysslor – gjorde Anders mer pliktskyldigt. Hans skrivarlust hade sitt ursprung i reflektionen över människorna och livet. Men även om han gärna avhandlade kungar och höga herrar i sina utsagor, så rörde han sig i vardagen med en salig blandning

Bild 1. Målad draperibård från Anders Perssons föräldrahem i Vappeby. Foto Olle Norling, Upplandsmuseet.

folk som var bundna till jorden. Läser man dagboken tillräckligt många gånger och sorterar Anders utsagor så går det att hjälpligt rekonstruera den agrara miljön, den produktion och verksamhet som bedrevs. Ibland får andra källor hjälpa till, som kartor, husförhörs – och mantalslängder och juridiska dokument. Utifrån detta första försök att närma sig de basala levnadsvillkoren, är det förhoppningsvis möjligt att i annat sammanhang fördjupa frågorna om kulturell och socioekologisk uthållighet.[5]

Lite personhistoria

Anders Persson var född i Nibble i Torstuna som då låg i Västmanlands län, men i landskapet Uppland.[6] Fadern Per Jansson var bonde och häradsdomare och avled 90 år gammal, ett år innan dagboken inleds. Per Jansson gifte sig redan vid 22 års ålder med en lika gammal änka, Anna Ersdotter från Nibble. De fick ett barn, sonen Johan Persson (halvbror till Anders). Anna avled och Per gifte om sig med den 18-åriga flickan Britta Andersdotter i Tibble, född och upp-

vuxen i Myrsjö och härstammande även hon från en nämndemannasläkt. Per Jansson och Britta Andersdotter fick tillsammans sex barn varav vår dagboks-Anders var äldst.

Anders farfar, Jan Persson i Orsta, var riksdagsman för Torstuna, Simtuna och Yttertjurbo härader och tillika nämndeman för Torstuna härad. Han var född 1721 i Sevalla och flyttade till Torstuna när han gifte sig med Malen Olofsdotter och övertog gården i Orsta efter hennes farbror, gift med hennes moster. Anders morfar, Anders Eriksson, dog ung i Myrsjö och hans hustru, Anders mormor, Lisa Jansdotter gifte om sig med nämndemannen Anders Jansson från Sevalla och de bosatte sig i Tibble, Torstuna där hon var född.

Anders Persson var gift med Anna Jansdotter, född 1780, och de växte upp tillsammans i Vappeby. Annas föräldrar kom båda från Vånsjö där Annas morfar var bonde och mjölnare och farfar bonde, men föräldrarna blev ägare av rusthållet nummer 4 i Vappeby under Annas tidiga barndom ungefär samtidigt som Anders familj flyttade från Nibble till Vappeby.[7] Tillsammans hade Anders och Anna en son, även han med namnet Anders, född 1810. Anders och Anna flyttade tillsammans till Myrsjö. Anders far, Per Jansson, ägde en gård även där, som de övertog.

Vid tiden för dagboken ägde Anders Persons yngsta bror Olof föräldragården i Vappeby. Han hade då köpt ut brodern Per, som gift sig till en gård i Vittinge. Av systrarna var Britta gift med en nämndemannason i Fittja, och Ann-Lena gift med en bonde i Kumla i Västmanland, men änka vid tiden för dagboken. Brodern Carl som i kyrkoböckerna från födseln ansågs för "*vansinnt*" och "*fånig*" flyttade runt bland sina syskon. Att ge den totala bilden av dagboksfamiljens släkt för här alltför långt men släkttrådarna var många och invecklade där de slingrade sig i byarna utefter Skattmansöåns och Gällbäckens dalgångar, med utlöpare mot Sevalla socken.

Anders Persson kom från en släkt där en rad förfäder kunde räkna sig som riksdagsmän, häradsdomare och nämndemän. Giftermålen antyder att man gärna hämtade sin äkta hälft ur sådana kretsar. De var egentligen inte storbondesläkter i ekonomiskt avseende, eftersom de egendomar de lyckades förvärva delades i samband med arvskiften. De framträder däremot på grund av alla sina förtroendeuppdrag och sin skrivkunnighet som en lokal elit på den politiskt-kulturella nivån.[8] Anders var en i bygden väl integrerad person och under åren 1831–1849 nämndeman för Torstuna härad samt åren 1831–1847 föreståndare för sockenmagasinet. År 1829 inträdde han i rollen som kyrkvärd, men den sysslan hade han avslutat när dagboken började skrivas. År 1842 valdes han in som ledamot i socknens första skolstyrelse.[9] Anders framstår som något av länsman Johan Ekbloms högra hand när de delade ut pantningar, stämningar och deltog i olika syneförrättningar.[10] Socknens folk tog regel-

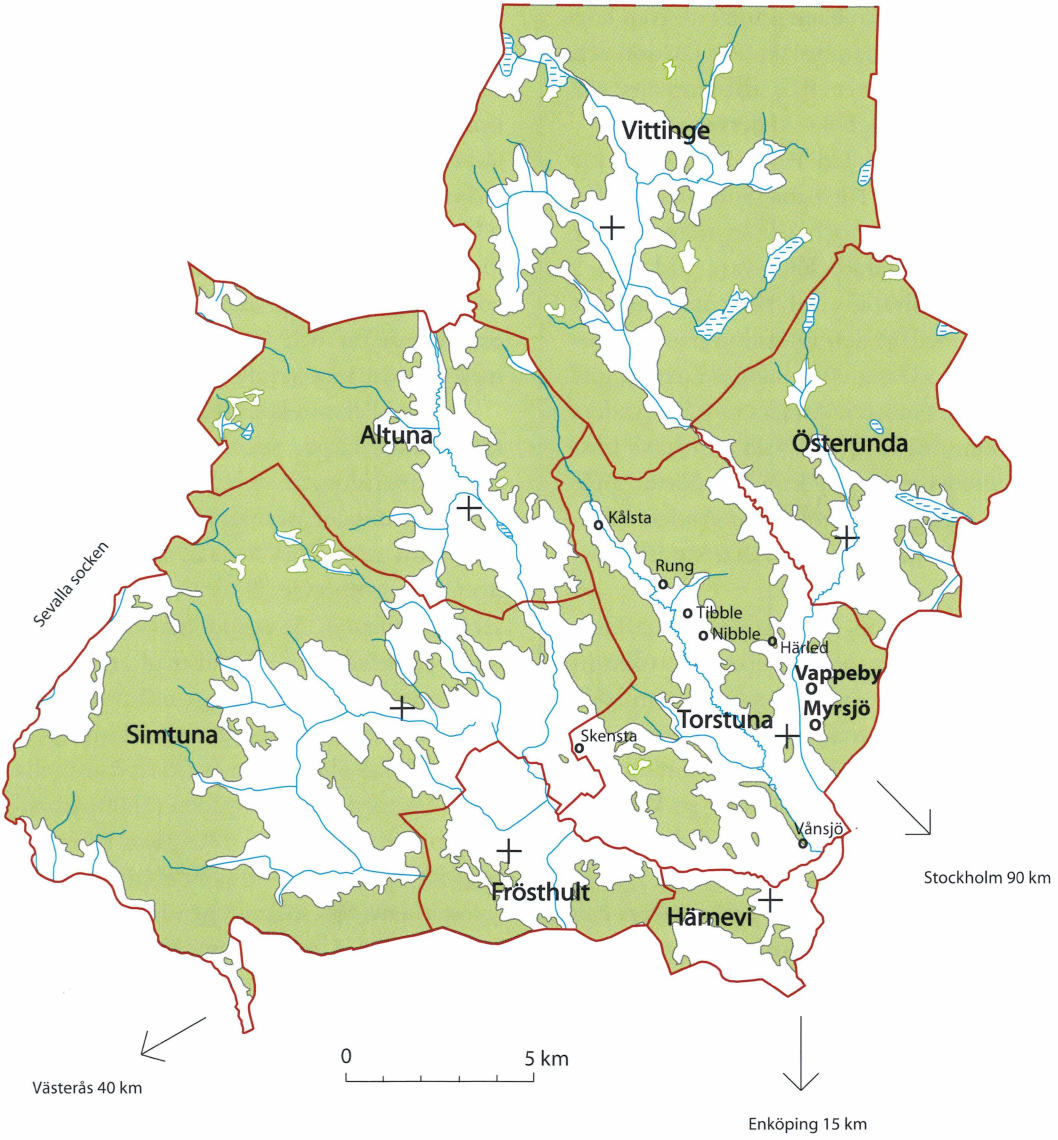

Bild 2 Karta över de södra delarna av Torstuna och Simtuna härader, med bynamn inlagda som omnämns i texten. Bearbetning. Krister Virgin, Upplandsmuseet.

Bild 3. Myrsjö bro över Skattmansöån. Där fiskade Anders lake, gädda, id samt mängder med kräftor. Foto John Alinder, Upplandsmuseet.

bundet Anders tjänster i anspråk för att upprätta kontrakt, protokoll, lånehandlingar och testamenten. Olika uppdrag tog under dagbokens första del flera dagar i veckan. Bevarade handlingar som Anders upprättat visar på en både lagkunnig och driven medborgare. Han var även en hängiven tidnings- och bokläsare, orienterad och bildningstörstande som han sammanfattade i strofen: "*Min enda ro om ni vill tro är något nytt få lära.*"[11]

När dagboken börjar var sonen Anders Andersson brukare av de aktuella gårdarna. Anders Andersson var gift med rusthållardottern Elisabeth, Lisa, från Rung i Torstuna, även Lisas morbror var bonde i Vappeby. Lisa och Anders fick endast ett barn, en son, också vid namn Anders. Så förutom Anders Persson själv fanns sonen Anders Andersson och sonsonen Anders Andersson på samma gård i Myrsjö. Anders och Anna bodde i en undantagsstuga, i detta fall i brygghuslängans kök och kammare, som låg i vinkel mot mangårdsbyggnaden, där sonen bodde med sin familj. Undantagsstugan var en enkel byggnad, kall och dragig och med råtthål i grunden.

Bild 4.Undantagsstugan med brygghusdel, där Anders och Anna tillbringade sitt liv som fördelsfolk. Myrsjö. Foto Olle Norling, Upplandsmuseet.

Mor hon tuttrar och bultar på skon
kalt uti fähuset, fryser bakom Kon,
inne i vårt bo, är kalt må ni Tro,
Far sitter Krumpen,
Mor går så skrumpen,
alt förvandlas i is,
vi hålls Kring vår spis,
dricker en kup, och värmer os up./13 febr. 1853

Torstuna i världen på 1840-talet

Anders var 63 år och hade lämnat sin aktiva tid som bonde när vi möter honom i dagboken. Kanske hade han skrivit dagbok tidigare, för det talar de lösa bladen som börjar några dagar in i februari år 1844. Å andra sidan var dessa år i början av1840-talet betydelsefulla för hans fortsatta liv. Det faktum

att han nu lämnat över gården till det unga paret och blivit fördelsman liksom den förödande branden i Vappeby, faderns död 1843 och de pågående laga skiftesförrättningarna i de båda byarna bör ha påverkat behovet att skriva av sig.[12] Dagbokens höjdpunkt infaller också under dessa år och ett par år in på 1850-talet.

1840-talet var ett oroligt decennium med revolutioner och uppror i stora delar av Europa. Hela samhället var i rörelse, både borgare och bönder, ung och gammal påverkades. Även i Torstuna härad tog man del i vad som rörde sig i tiden.

Inledningen på detta årtionde präglades av dåliga skördeår, som kulminerade med missväxtåret 1845. Länsman Ekblom redogör i sin sockenbeskrivning över Torstuna för de besvärliga åren. Regnet vräkte ned på sensommaren 1844, rågen mältade, vårsäden var närmast oduglig, potatisen drabbades av potatissjukan. År 1845 blev istället ett torrår och efter allt regnande året dessförinnan blev jorden närmast omöjlig att bruka. Folk satte sig i skuld och under år 1846 bröt den egentliga ekonomiska krisen ut eftersom pengar saknades att betala av krediterna i bankodiskonten. Arbetslönerna sjönk till hälften och bönderna undvek att anställa, priserna på jordbruksfastigheter rasade, enligt ett av Ekblom anfört exempel med nära 80 procent, och många gick i konkurs.[13] Uttagen ur sockenmagasinet i Torstuna ökade och flera nödhjälpsarbeten startade, inte minst för att garantera försörjningen för soldater och grenadjärer.[14] I grannsocknen Österunda inrättades särskilda soppkök.[15] Dagboken för åren 1845 och -46 är lågmäld och med få dikter, Anders är förtegen om omgivningens uppenbara problem och trots sin roll som föreståndare i sockenmagasinet kommenterar han inte lånen därur. Anders rev istället en massa vitmossa och lade på foderskullen, denna gång inte bara till sin och Annas ko utan till hela koskocken.

Under dessa missväxtår kulminerade också de religiösa oroligheterna runt läsarsekten erikjansarna. Erik Jansson, som utnämnde sig själv till profet, var född i Biskopskulla, men växte upp i Torstunaby där föräldrarna var arrendatorer. Han var jämgammal med unge Anders. Eriks Janssons hustru och unge Anders fru Lisa var både från Rung. Dalgången mellan Torstuna kyrka och Österunda kyrka kom att stå i händelsernas centrum. Pigorna kastade de religiösa böckerna i elden i bakugnen, drängarna talade om för prästen att Gud var för gammal. Rörelsen grep omkring sig och drabbade såväl nämndemannafamiljer som fattighjon. I husförhörslängden från Österunda har prästerna gjort sina anteckningar om folks utbrott. Erik Jansson vistades en period i Hälsingland och folk därifrån samlades på gränsen mellan socknarna, medan Erik Jansson på flykt undan rättsväsendet gömde sig i Torstuna.[16] I dagboken nämner

Anders Persson hur han vid flera tillfällen inkallades till sockenstugan med anledning av läsarsekten agerande.

Anders, som annars inte höll inne med sina åsikter, är dock i övrigt tystlåten om de religiösa oroligheterna. Från delar av prästerskapet, och möjligen också från den swedenborgianske länsmannen, fanns en förståelse för rörelsen. Kanske fanns det även hos Anders en viss mottaglighet. I husförhörslängden för Österunda står hans kusin, nämndemannadottern Britta-Kajsa Carlsdotter, antecknad som i hemlighet erikjansare, dock inte hennes man, vilket visar hur familjerna splittrades i sin uppfattning. I detta fall resulterade det dessutom i att dottern deras rymde med Erik Janssons följe, till norra Amerika.[17] Erikjansismen hade starkt utopiska – närmast kommunistiska - drag som kom till uttryck i grundandet av kolonin Bishop Hill. År 1846 lämnade man Sverige och ett stort följe framförallt från Österunda gav sig iväg, men det gjorde även Anders grannfamilj Erik Jansson i Myrsjö.

Eric Jansson grannen vår
nu jag får honom gratulera
Bonde uti fyra år
om jag får, väl så högt tilltaga
många Tusen Banco fick
men det gick, liksom Pitt i Greta
nu slut på alt, båd korv, och palt
tittar efter mera,
I dag han avsked av oss tog
bort han drog
att Amerika besöka, lyckan öka
Bland koppar färga Bavianer (sic!). /27 juni 1846

Även om inte alla i hela häradet tyngdes av dagliga grubblerier så tyder händelserna på att gemene man brottades med frågor som stod över åker och äng och hushållets försörjning, även om missväxt och elände eldade under. De grå små hushållen efter Skattmansöåns flöden rymde människor, som kanske primärt inte alltid hade jordbruksekonomiska strategier i huvudet, utan som mitt i slåttern genomfors av grubblerier över om Kristus verkligen hade tagit på sig alla människors synder, eller om Gud egentligen var för gammal. Jag ser Anders skrivande som ett utflöde av tidens rörelse där sinnena var öppna, tvingades vara öppna, när tillvaron ställdes på sin spets.

Med ovanstående avsnitt som en markering mot faran att alltför trosvisst tillämpa dagens mer entreprenörsorienterade perspektiv på människor och hushåll i en annan tid, övergår jag till det mer jordiska.

Människor och mark

För att bedriva jordbruk, inte minst vid 1800-talets början var tillgången på mark och tillgången på arbetskraft helt avgörande. Det jordbruk som möter i Ander Perssons dagbok är helt omekaniserat, förutom

några små nyheter mot slutet. Det gick i allt väsentligt till som det hade gjort under tidigare århundraden. Det var ett hushållsbaserat jordbruk där familjen utgjorde stommen i arbetskraften med tillskott av pigor och drängar, som också de hörde till hushållet. Säsongsarbetskraften hämtades ur de många soldat- och grenadjärshushållen, men också i viss mån från en skara torparhushåll. I de följande kommer jag utifrån dagboken och andra samtida källor att på ett i huvudsak deskriptivt sätt försöka bena ut ägandet, markanvändning och arbetskraft för att därefter diskutera något om den sociokulturella och ekologiska situation dagboksfolket befann sig i.

Familjerelationer

Den innersta cirkeln i detta hushållsjordbruk var givetvis familjen. Det var här ägandet låg och verksamheten organiserades. Men det var också här som spänningar och konflikter måste hanteras. Dagboken får mycket av sin karaktär genom att Anders gärna uttrycker sina känslor. Han är mycket förtjust i sin Anna, de var kära i varandra sedan barnsben enligt Anders. Han värms av hennes närhet och lider när hennes arbetsdagar är långa och tunga och livet svårt. Tilltron till sonen Anders var stor och han omtalas i positiva ordalag i likhet med barnbarnet "lilla, lilla Anders" vars framsteg gärna nämns, ofta i versform. Det stora problemet, och som i långa stycken präglar texten, är relationen till sonhustrun Lisa – eller med några av Anders alla omskrivningar – mors sonhustru, onda Lissa, Laddyn. Jag har i annat sammanhang beskrivit deras osämja men några ord är här nödvändiga för det kommande resonemangets skull. Lisas version av sin och svärfaderns relation får vi aldrig ta del av. Somligt som Anders anför mot henne är säkert grundat i själva systemet, där en ung kvinna kom flyttande till en gård där make, svärfar och svärmor levt sina liv under många år. Annat kan nog hänföras till själva genusordningen och att de tillhörde olika generationer. Anders klagade på att hon var en slösaktig hushållerska och rörde till runt sig och var allmänt slarvig. Hennes svarta humör verkar däremot vara något utöver det vanliga. Anders beskriver att hon fick anfall, som vore hon berusad.

... i samma veva kom mors ko, lös
i fähuset och stångade en av Lisas gödda kor
då Lisa bad sin Gud om hon äger någon
at hon skulle vara så lycklig och komma ifrån
gården i hast, vilket även jag åkalla min
gud, för at slippa ifrån Mors Sonhustrus
högst äventyrliga och elaka sällskap
sedan band Lisa Mors magra ko
med 2ne klavor för at hålla benranglet
i schack, och tukta skrovet efter behag m.m./18 maj 1851

De som då kom i hennes väg råkade illa ut,

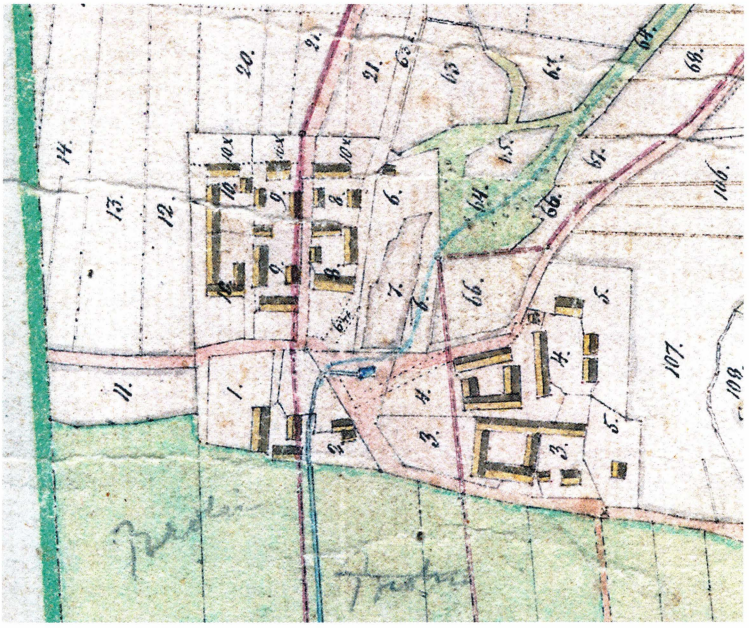

Bild 5. Utsnitt ur laga skifteskartan för Myrsjö, 1843. Bytomten med skattegårdarna till vänster och akademigårdarna nedan till höger. Gården med nummer 8 är Anders Perssons och utgör centrum i dagboken. Myrsjö byarkiv.

drängar och pigor blev utskällda liksom hela familjen. Hon krävde också mycket arbete av de gamla. De gjorde hela dagsverken och tycks nästan aldrig fått vare sig mat eller lön. Hon slog djuren, inte minst Annas kor och får, så att de var på väg att dö av misshandeln. Anders och Lisas förhållande försämrades också betydligt när unge Anders dog, endast 39 år gammal. Lisa blev änka och de gamla förlorade sin ende son. Sex år av förbittrade dagar följde tills Lisa själv avled 1855.

Presentation av byarna

Anders Perssons förfäder ägde jord i både Myrsjö och Vappeby så långt det går att följa och det förhållandet fortsätter i dagboken. Därför måste båda byarna tas med i diskussionen. Vappeby och Myrsjö ligger intill varandra på sluttningen ned mot Skattmansöån i sydöstra Torstuna socken i det dåvarande Västmanlands län. De förlorar sig i forntiden och återfinns i de skriftliga källorna under medeltid. Vappeby som omnämns redan vid 1100-talets slut var en för Uppland stor by om sju hela mantal, medan

Bild 6. Anders Perssons föräldrahem i Vappeby. Den enda gården som undkom branden 1840. Foto Olle Norling, Upplandsmuseet.

Myrsjö var mindre med sina tre mantal.[18] Gårdarna var under 1800-talet uppdelade på långt fler brukare. I Myrsjö fanns sex brukningsenheter och i Vappeby 12–13 enheter. Flera av Torstunas byar ägde utjordar i andra byar. Vappeby hade sedan medeltid en stor utjord i Myrsjö och Myrsjö ägde en utjord i Vappeby.[19]

Vappeby bildade tillsammans med kyrkbyn Torstunaby under medeltiden ett mycket stort kyrkligt jordagods om 15 markland. Kyrkojordens fördelning i socknen kom sedan att bestämma på vilka gårdar rusthållen inrättades under 1600-talet.[20] Torstuna socken var ett utpräglat skattebondeområde utan herrgårdar, där den militära närvaron var stark genom de många rusthållen med dess grenadjärer, underbefäl och officerare. Rusthållen var en del av rytteriet och befriade från vissa kronoskatter mot att de höll med häst och ryttare för försvaret. Trots en ombildning till livregemente utan ryttare kvarstod dock rusthållen. Vappeby hade fyra rusthåll och tre skattegårdar och

Myrsjö rymde två skattegårdar och en gård ägd av Uppsala universitet. När dagbokens skrevs var Anders son, Anders Andersson, en av socknens 16 rusthållare.

Byarna ligger på en förkastningsbrant ned mot ån och med klar åtskillnad mellan inägor och utmark. Zoneringen av byarna är typisk för större delen av häradet. Åkern ligger på en svag platå med byplatsen centralt. Nedanför bytomten fanns enligt de gamla kartorna beteshagarna och vid sidan om dem bredde ängarna ut sig utefter ån. På höjderna bakom åkern låg skog och utmark. År 1770 författade lantmätare Barck en beskrivning av Myrsjö by inför det förestående storskiftet och han förklarade byns situation med att: När gräsväxten blir någorlunda bördig och flera missväxtår inte inträffar utan att byamännen får bärga sitt hö efter vanligheten och således kan föda sina kreatur kan all åker gödas på fem eller sex år.[21] Det uttalandet kan sammanfatta hela det dåvarande jordbrukets situation i uttrycket *äng är åkers moder* – alltså att hur mycket säd åkern kunde avkasta var beroende av hur mycket dynga djuren producerade, vilket i sin tur var avhängigt av hur många djur som kunde vinterfodras av det hö som ängsmarken gav.

1600- och 1700-talets lantmätare uttalade sig överlag positivt om byarna, de hade god åker och riklig äng, gott mulbete, gott om skog med timmer i, humlegårdar och fiskevatten. Åkerjorden bestod i de bättre skiftens av stark lera, den bästa på orten, i andra mellanlera och mot backarna moblandad lera. Änsgplogarna bestod av svartmylla och lösjord. Äng, har denna by säger lantmätaren som, när den ej tvingas i stark torka, bär den ymnigaste gräsväxt. Vidare framhöll han kåltäpporna som alla byborna odlade och som med "mycken förmån" kunde nyttjas beroende på de "vattendräktiga källor" som låg intill och som under den "strängaste vinter liksom under den starkaste hetta" var lika givande.[22]

Jord och ägande

I september 1840 drabbades Vappeby av en förödande brand som ödelade alla gårdarna utom den gård som Anders var född på. Den brukades vid denna tid av hans yngste bror Olof och med fadern häradsdomaren Pehr Jansson på undantag. Alla övriga gårdar i byn brann ned till grunden varpå 10 hushåll om 52 personer blev husvilla.[23] Katastrofen ledde till att man begärde laga skifte av ägorna, vilket genomfördes 1843. Vappeby inledde därmed laga skiftesprocessen i socknen. Vid det första mötet anförde byamännen att de önskade få hustomterna på behörigt avstånd ifrån varandra eftersom det berättats för dem att den nedbrunna byn drabbats av samma öde för 99 år sedan.[24] Året därpå följde laga skifte i Myrsjö, vilket möjligen orsakades av att man vid skiftet måste reglera utjordarna.

Med start 1843 i kom laga skiftet att ta 36

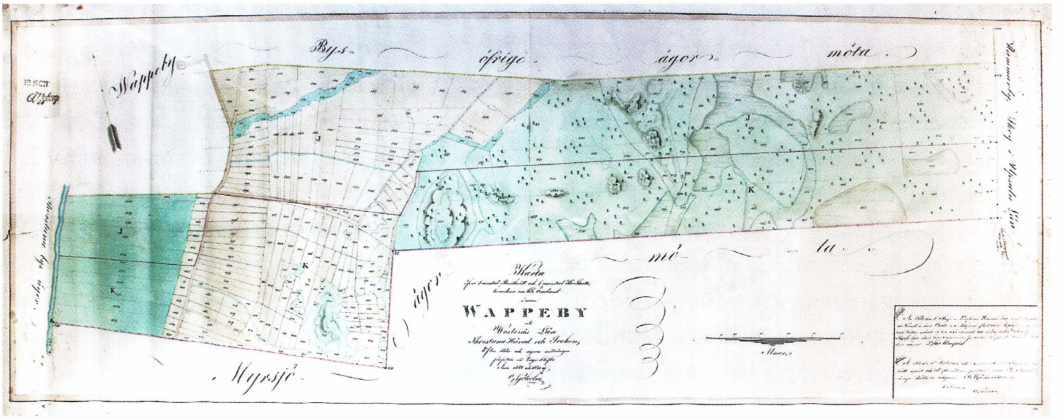

Bild 7. Karta över den fastighet som blev resultatet av dagboksfamiljens jordtransaktioner på 1840-talet. Ett mantal rusthåll, ett mantal kronoskatte i Vappeby. Anders Perssons arkiv, Upplandsmuseet.

år i socknen, innan det år 1879 avslutades i Härled på andra sidan ån från Vappeby sett. Skiftets tidsmässiga fördelning visar på en viss dominans för 1850–60-talet. Eftersom det var tämligen vanligt att man ägde jord i eller brukade gårdar i flera byar innebar det att man samtidigt kunde bedriva jordbruk i en skiftad by och ingå i teglaget i en annan. En så utsträckt skiftesperiod medförde att man hann växla generation på flera gårdar och de byar som skiftades sent kom att ingå i ett annorlunda agrart sammanhang än de som skiftades tidigt.

Normalt tänker man sig att en brukningsenhet brukades av ett hushåll som ofta även ägde gården. Olika typer av källor visar dock att man kunde äga och eller bruka flera gårdar, men med dagboken som ytterligare en källa framstår verkligheten som mer komplicerad. Bara huvuddragen i Anders Perssons och Anders Anderssons transaktioner kan här anges. 1843 skänkte Anders Persson ett mantal i Myrsjö nr 2 till sonen.[25] Det var den gård som de enlig husförhörslängder och mantalslängder levt tillsammans på. Sonen begärde vid samma tid en syn av samma Myrsjögård för att försäkra sig om att den, till skillnad från grannens, var så välbyggd att den inte behövde flyttas ut vid skiftet.[26] Anders Persson ägde samtidigt ett mantal i Vappeby nr 3, som han tycks behålla ännu en tid. Vid denna tid författades en viljeyttring från arvingarna till nr 7 i samma by att dessa vid överlåtelsen avsett att gården skulle placeras vid gränsen mot Myrsjö.[27] Med anledning av utjordarna skedde också ett stort ägoutbyte mellan byarna så att Myrsjös nordliga del kom att hamna inom Vappebys ägor (där nummer sju placerades). I skiftets slutfas

anges sonen Anders Andersson äga detta hemman. Myrsjö nummer 2 som registerenhet försvinner ur deras ägande, men Anders Persson och hans Anna var fortfarande skrivna i Myrsjö. Från dagboken vet vi dock att hela familjen, alla generationerna, bodde där. I Vappeby fanns helt enkelt inga byggnader, utan de var under uppförande. De båda Vappebygårdarna var inför skiftet bara en viss mängd jord som med skiftet skulle få sin slutgiltiga placering i byn och som den kom att få delvis inom Myrsjös forna domäner. Flyttningen blev därför i en papperskonstruktion i viss mån. Men tack vare att man lät upprätta en specialkarta på familjens sammanlagda egendom om ett mantal rusthåll och ett mantal skatte i Vappeby, går det att mäta arealen som då visar sig vara i åkern 36 hektar (inkluderande ett impediment), i äng 10 hektar och i skog 43 hektar.

Ägandet går därmed någorlunda att rekonstruera men försörjningsbasen kompliceras av att halva egendomen periodvis brukades av vad Anders kallar grödkarlar eller hälftenbrukare. Från 1847 finns dessutom ett bevarat köpedokument där familjen tillsammans med en granne köpte en gröda om 2/3-dels mantal i Myrsjö, detta kallas i dagboken som vår inköpta gröda.[28] Kort sagt man ägde ett visst antal hektar men brukade en annan mängd och den kunde variera.

Anders och Anna hade överlåtit gården på sin ende son. Hur detta gick till varierade mellan olika områden.[29] Generellt togs gården över i samband med att den blivande arvingen gifte sig. Den yngre mannen, ingift eller son, blev därmed ansvarig för gårdshushållet och gårdsbruket. Den nya äktenskapliga enheten blev husbondefolk, i Torstuna blev värd och värdinna på gården, medan de gamla trädde tillbaka som undantags/fördelsfolk. Därför fanns det som regel två hushållsbildningar på gården så länge som den äldre kvinnan levde och orkade. Generationsväxlingen var en överföring av exempelvis skattskyldigheten men också en transferering av makt och ansvar för hushållsmedlemmarnas uppförande och fostran, och även praktiskt beträffande arbetets organisering och gårdens drift. Övertagandet hade dock inte alltid att göra med äganderätten, först när Anders skrev ett gåvobrev på gården i Myrsjö blev sonen dess rättmätige ägare. Det fanns här och i flera andra samtida fall en utsträckt period där de båda generationerna utövade kontroll över egendomen.

Överlåtelsen av en fastighet skedde normalt med ett undantags/fördelskontrakt (gällde även om den som tog över var en ickesläkting). Kontrakten var inteckningar i fastigheten med rätt att bo kvar och ett försörjningsskydd som gällde oavsett om gården såldes vidare. Det handlar alltså inte om någon välvilja från de yngre som lät de äldre bo kvar, utan om att de gamla ägarna sålde eller överförde gården med vissa förbehåll. Efter unge Anders död önskade hans hustru Lisa att svärföräldrarna Anders och

Anna skulle ta tillbaka gården och husbondeskapet, vilket Anders vägrade med motiveringen att de gamlas fördel då skulle upphöra att utbetalas. Fördelskontrakten var viktiga värdehandlingar, något som Anders och andra fördelstagare i Torstuna utnyttjade när de pantsatte sina kontrakt för att få loss pengar. Kontrakten var en del av det ramverk som legalt omgav egendomstransaktioner och vid svårare tvister fick rättsväsendet träda in.[30] Dagboken visar hur det trots fördelskontrakt var ett vardagligt trätande om både varor och förmåner samt arbetsinsatser och arbetsorganisation.

Hushåll och arbetskraft

En så agrart präglad socken som Torstuna var vid denna tid helt beroende av den mänskliga arbetsenergin och därmed känslig för den demografiska utvecklingen. Häftiga nedgångar i befolkningsantalet påverkade jordbrukets produktionsförmåga. Pesten 1710 slog hårt i socknen och befolkningskurvorna påverkades i flera generationer. Tabellverkets siffror visar att socknen nådde befolkningsmaximum år 1820 med 1653 personer.[31] Därefter började den minska. 1845 fanns 1549 individer i Torstuna, av dessa tillhörde två personer adeln, 12 prästerskapet, sex var övriga ståndspersoner och till bondeståndet räknades 1029 individer. Det finns ett inbyggt arbetskraftsdilemma i jordbruket som har att göra med dess ojämna behov av arbetskraft under året. Det var svårt att i hushållet försörja det antal individer som krävdes vid slåtter och skörd, vid lågsäsong saknades dessutom lönande sysselsättning för en större styrka. En ökad intensitet i jordbruket åtföljd av en växande befolkning medförde dock att människor kunde bilda hushåll utan att äga mark. Dessa jordlösa eller obesuttna i form av torpare och backstusittare, blev en viktig arbetskraftsresurs under jordbruksårets toppar.

År 1845 fanns 124 bondehushåll på egna hemma. 18 hushåll brukade andras hemman. Det fanns också nio änkor som bedrev gårdsskötsel. Räknar man samman de jordbruksidkande så blir det 151 bondehushåll. Den näst största sociala gruppen var grenadjärer, soldater och underofficerare, som tillsammans omfattade 48 hushåll. 25 hushåll definierades som jordtorpare och åtta som stattorpare i 31 torparhushåll. Till detta kom 13 backstugehushåll.[32] Husförhörslängderna visar på en tämligen brokig befolkning och även om bönderna dominerade så utgjorde pigor och drängar en lättrörlig skara, ständigt på väg in eller ut ur socknen. Inhyses, utfattiga och hjon av allehanda slag rymdes också inom sockengränsen

Hej lustigt i Myrsiö
Eric Jansson gjort dans
Bongossar, stallgumsar

Bild 8. Mangårdsbyggnaden till Anders Perssons gård i Myrsjö. Huset är numera rivet. Foto Iréne A. Flygare, Upplandsmuseet.

förmerar en skans
med Beck och med Syl
med nål och med pryl
av särskilda skrån
allt fyller i vrån

Bon flickor ko dejor
Jag tror vist en skåck
Svin Pigor, och Bryggerskor
även en flock
med håret i bena, pryder så Lena./20 juli 1845

Bondehushållen var dock i majoritet och det var runt dem som socknens verksamhet kretsade.[33] 46 hushåll i form av torpare och backstugesittare var mer eller mindre direkt beroende av bondgårdarna och läggs grenadjärer och soldater till så tillkommer ytterligare 48 hushåll. Inemot 100 övriga hushåll skulle därmed teoretiskt kunna bidra med arbetskraft på ett eller annat sätt till bondgårdarnas 151. Antalet jordtorpare var överlag få i socknen, slår man ut antalet så blir det mindre än ett per by. Orsaken

till det skulle kunna vara det höga antalet rusthåll. Det finns dock inget som antyder att grenadjärerna hade skyldighet till dagsverken, deras bevarade kontrakt talar inte om sådant. Tvärtom stadgar dessa att rusthållaren skulle bruka grenadjärens mark.[34] I dagboken finns dock flera exempel på att Vappebys grenadjärer deltog i vissa arbetsmoment, men också att vissa av dem var hantverkare vid sidan om.

Dagboksfolket hade två drängar och en piga, möjligen utökade säsongsvis.[35] Dock var man två hushåll på gården tack vare fördelssystemet. Ur dagboken framstår de gamlas arbetsinsats som omfattande. Att man ändå hade brist på säsongsarbetskraft framgår av att Anders måste gå över skogen in i Nysätra och tinga slåtterfolk.

Åkern

Åkern sträckte sig i båda byarna i en huvudsaklig nord-sydlig riktning efter dalgången och låg på nivåerna 15–20 meter över havet. Jordmånen angavs i lantmäteriakterna som huvudsakligen åkerlera men mot backarna med inblandning av mo. Den gamla fasta åkern hade i stort sett samma utbredning på 1600-talskartan som på laga skiftet, och den brukas till största delen än idag. Åldern på vissa åkerskiften är troligen mycket hög.

I Torstuna låg *lindorna* i åkermarken som gröna figurer på kartorna. På 1746 års karta över Myrsjö finns lindor i en del av det södra gärdet mellan smala och oregelbundna åkertegar. Lindorna bar gräs och slogs till hö och betades efter skörden. Vid storskiftet var samma mark, både tegar och lindor, sammanförda under beteckningen *vret* för att vid laga skiftet vara åker. Flera vretar finns angivna och skillnaden mellan dessa och lindorna är inte given. Inte förrän runt år 1858 finns någon egentlig nyodling omtalad i dagboken – förutom några små åkrar som Anders grävde ut för hand ur en backe. Anders började bli mycket skröplig mot slutet av dagboken men kunde ändå inte bärga sig, utan måste ut för att se hur sonssonen svedjade på Bymossen och hur han därefter timrade upp en tröskloge invid mossen och sedan sådde råg. Hur rågodlingen tog sig imponerade stort på Anders. I sockens svar till Finanskommittén år 1859 angav man emellertid att det inte skett någon nyodling de senaste 25 åren.[36]

Åkerbruket hos dagboksfolket var inriktat på spannmålsodling och proportionerna mellan höst och vårsäd ungefär jämna. Höstsådden dominerades helt av råg, någon enstaka tunna vete förekom. Vårsäden bestod i sin tur av blandsäd, dvs korn och havre samsått i samma skifte, dock odlades även dessa sädesslag var för sig, men i liten omfattning. Rågen utgjorde den ekonomiska ryggraden. Det var den man sålde och den som användes till brödsäd, även om vetet också konsumerades så var odlingen

Bild 9. Interiör från brygghusdelen av undantagsstugan. Bevarad pannmur med utrustning. Foto Olle Norling, Upplandsmuseet.

av mer blygsam omfattning, och enligt Anders åt Lisa själv upp vetet. Blandsäden var vanligen fodersäd och om överskott uppstod sålde man. Den lilla mängden korn och havre har troligen konsumerats i hushållet, dock finns uppgifter om att man sålde havretunnor i Stockholm. Det bryggdes en del öl på gården och i princip kan alla sädesslagen vara aktuella, men Anders anger endast havremalt som fördel. Uppgifter finns också om att kornet kördes till kvarnen och grynades. Att korngryn var vanliga i korv, pölsor och puddingar av olika slag framgår av dagboken.

Ärterna odlades på särskilda ärtland, som flyttade runt på olika åkertegar, på så sätt togs ärternas kvävefixerande förmåga tillvara för att förbättra åkerns bördighet. Ärterna maldes huvudsakligen till mjöl och användes till pannkakor. Anders klagar över hur hårsmälta de var och att Lisa använde för mycket ärter i hushållet och aldrig hade några tunnor att sälja. Linlanden verkar i likhet med ärtlanden flytta runt och även om man odlade lin för husbehov, så räckte det inte till utan köptes på Sala marknad. I dagboken redogörs för att potatislanden låg i kanten av ängsmarken Myran och stängdes av när djuren skulle släppas på bete efter slåttern. Arbetet i humlegårdarna tog mycket tid, inte minst tillverkningen av humlestörar. Det verkar ha rört sig om mellan 40 och 60 par. Humlegården krävde rensning, uppbindning av tågorna, hackande av rötterna och uppkupning, förutom själva skörden. Kålgårdarna låg invid källorna på gemensam mark, framförallt odlades kålrötter, bönor och rovor, men Anders omnämner också munkkål som medicinalväxt (vattenklöver, eller pestilensrot?). Vid gården i Myrsjö fanns en uppvuxen trädgård med fruktträd, kryddgård och land. Framförallt stod äppelträden högt i kurs och tunnor med äpplen

Bild 10. Storskifteskarta 1771 över Vappeby. De gula och grå områdena på kartan är åkermark och de olika färgerna visar hur man i ett tvåsädesområde delar upp åkermarken i två gärden som sås vartannat år. De gröna områdena är ängsmark och hagmark. Bytomten är märkt med bokstaven A och nedanför denna ligger kål- och hampodlingarna. Lantmäteristyrelsens arkiv

såldes ibland i Enköping. Många var sugna på äpplen och Anders iakttog både den ena och den andra gumman som stal äpplen och stoppade i kjolöppningen och var det dans hos grannen gällde det för Anders och Anna att plocka av äpplena, innan ungdomarna, i hans vokabulär – "Susanne bröder" – rensat träden. På den nedbrunna gården i Vappeby arbetade Anders idogt med att anlägga en ny trädgård genom att sätta frukträdskärnor och flytta oxlar och andra träd från Myrsjö till Vappeby.

Gärden och gödning

Myrsjö och Vappeby låg inom det östsvenska tvåsädesområdet. Halva gärdesarealen låg i träda och halva besåddes. Detta följde en bestämd ordning, som inte alldeles enkelt låter sig förstå som att halva åkerarealen låg i träda vartannat år. Det gärde som skulle trädas lades i träda på hösten, efter skörden. Någon gång runt midsommar nästa år började bearbetning i form av att dyngan kördes ut. Först därefter vidtog trädeskörningen och sedan kunde sådden av råg och vete ske. Trädan besåddes alltså med höstsäd, i augusti med råg, och i månadsskiftet mot september med vete. Det är osäkert om djuren kunde beta hela trädan efter det att säden grott, eller om de höll sig på den halva som fortfarande var osådd. Den halvan av trädan som låg för fäfot såddes med vårsäd på våren därefter. Det innebar egentligen att halva arealen, den som såddes på hösten bara låg i träda över vinterhalvåret medan den andra halvan, den med vårsäd, låg från hösten det ena året fram till våren två år senare. Tvåsädessystemet bekräftas också av de utsädesmängderna som Anders anger i relation till arealen. I socknens svar till Finanskommittén 1859 angav uppgiftslämnarna dock att brukningsmetoden var *växelbruk*, alltså att åkern ingick i ett rotationssystem där vallodling på åkern var viktig.[37]

Åkermarkens produktionsförmåga är avhängig av olika faktorer, jorden får inte vara hoppackad utan ha en lucker struktur, bördigheten avgörs av tillgången på viktiga näringsämnen, de odlade växterna ska helst inte behöva konkurrera med kvävande ogräs. Avgörande för strukturen är hur jordbearbetningen går till. Bearbetningen skedde med årder direkt före sådd, på våren för vårsäden och under juli–augusti för höstsäden. Jordbearbetningen efter skörd tycks ha inskränkt sig till att sneda åkrarna med årder, det tog så pass få dagar i anspråk att jag tolkar det som att det endast handlade om den del av gärdet som skulle vårsås nästa år, dvs en fjärdedel av åkermarken. Resten av åkern lämnades då obearbetad. Åkerogräs tycks inte ha varit något stort problem, Anders nämner endast tistel samt vid ett tillfälle surkullor, som han piper. Även om toleransen mot ogräs säkerligen var stor, måste man ändå ha uppnått en balans där ogräset inte helt utarmade det odlade.[38] Slående i både denna dagbok och även för dagboken i samma härad, Vittingedagbo-

ken, är att vårbruket startade så tidigt, i vissa fall redan i mitten av april.[39] En förklaring kan ligga i att man inte plöjde, utan gjorde en ytlig bearbetning med årdret. Många hundra år av träda, betande djur, bökande grisar och aldrig några vända tiltor skulle teoretiskt kunna ha skapat en helt annan struktur på jorden, än vad man idag finner på samma åkrar.

Att förbättra jordens produktionsförmåga skedde genom att man gödde med dynga som kördes ut på trädan och enligt lantmäterinoteringarna kunde hela gärdesarealen gödas vart femte till sjätte år. I dagboken är vintermånaderna fyllda av arbete med att sköta om dynghögen som packades och rustades och eventuellt också vattnades. Dyngan kördes alltid ut direkt från gödselstaden och den låg inte ute på åkern över vintern. När dyngan körts ut lade Anders gamla halmstackar i botten innan ny dynga fördes på. Men inte bara dynga kom till användning utan snart sagt allt som kunde multna och avge några näringsämnen. Allehanda skräp som samlats på botten av uthus och på backarna, så kallat *stickmylle* togs nogsamt tillvara och hamnade gärdet. Vid ett tillfälle körde Anders ut 25 skottkärror med linskävor ur bastusvalen. I laga skifteshandlingarna för Vappeby regleras varje delägares rätt att föra bort asklagren från sina nedbrända tomter, ut på gärdena.[40] Många notiser i dagboken skildrar hur gammalt stök från gärdsgårdar, ris och boss togs tillvara för att förbättra jorden. Stort arbete lades ned på dikesrenar som grävdes om kontinuerligt, gamla diken fylldes igen och nya grävdes, möjligen har detta något att göra med bördighetens vidmakthållande. Ett evigt arbete pågick med att bulta sönder kokor på gärdet, torv från renarna eller från när man kontinuerligt grävde bort torv runt stenar och backar i åkern. En viktig faktor i odlingen i de båda byarna måste den rikliga tillgången på vatten ha varit, inte minst i ett område som detta med försommartorka. Anders omnämner hur han ledde ut vatten från de högre belägna ravinerna ner över åkern.

Vår gröda jag Planterat
Så glad i håg och sin
och skall om gud behagar
i höst få bärga in. /4 maj 1850

I stort sett hela åkerbruket sköttes med oxar som dragare. Dyngan kördes ut med oxar, dessa drog årdret under jordbearbetningen – dock tycks man ha harvat efter med en häst. Alla moment som krävde dubbla dragare förefaller ha skett med oxar. Myrsjö och Vappeby ingår i ett sydligt odlingssystem där oxarna var den huvudsakliga dragkraften i åkerbruket. Bruket att hålla oxar går i både Myrsjö och Vappeby liksom i resten av socknen att följa ned i 1500- och 1600-talets skattelängder.[41] Olika förklaringar har framhållits till oxar som drag-

djur. Ett har varit att hästarna reserverades för körslor när forningen var betydande. I dagboken finns inga notiser om forkörning överhuvudtaget, det man körde var när något skulle sälja i huvudstaden eller på andra marknader.

De viktigaste redskapen för att bearbeta jorden var olika slags årder (trästock och färårder) och harvar. Ett par gånger nämnder Anders att han körde med plogen, troligen en skumplog (förekommer i ett auktionsprotokoll där Anders köpt en plog, samt i bouppteckning efter sonen), årdren tillverkade han själv och slog på järnbillar, likaså harvarna.[42] Man inledde bearbetningen med att ”*träa*” åkern med en trästock som drogs av paret oxar. Därefter vidtog ”*snedning*”, som innebar att åkern kryssärjdes fortfarande med oxarna för. Sedan drog ”*såfåror*”, rader, upp med fäl- eller färårdret. Sådden skedde för hand och detta arbete har i långa tider klassats som det allra viktigaste momentet och utförts av husbonden själv. Fram till sin död 1849 var det sonen Anders som sådde, därefter återtog vår Anders uppgiften men samtidigt började han skola in sonssonen som sedan slutligen helt tog över detta arbete. Därefter ”*myldes*” åkern igen med årdret som lutades för att skyffla igen fårorna. Man kunde också ”*harva*” efteråt för att nå samma resultat men det är osäkert om detta enbart skedde när jorden var extra hårdbearbetad.

på sågärdet, sedan såta hö
Råg sädet går smått
det har vi förstått
först hårt och sen löst
harva och klöst
utnöt hela styrkan
och Rågen ut öst
men Herren allena ger växten./ 11 sept 1844

Anders lämnar då och då uppgifter över hur mycket han sått och de som bäst kan användas är från de år då han är ensam såkarl. År 1850 sådde han 10 tunnor vårsäd och ytterligare 1 ½ på den så kallade Brunnbergs vret. På hösten samma år sådde han 10 tunnor råg och dryga tunnan vete. I ett tvåsädessystem innebär detta att det ena årets gärde omfattade dryga 20 tunnland eller 10 hektar. Med tanke på att halva arealen var utlejd verkar uppgiften rimlig.

Skörden skedde helt med lie och det första som skars var rågen. Husbonden gick i täten och efter unge Anders död så var det under några år Anders som ledde arbetet. Säden skulle sedan bindas till kärvar och Anders gjorde mängder av omtagsband i förväg. Ett antal kvinnor räfsade, men det kunde också Anders göra.[43]. Vissa år plockade Anders ax som ramlat av och han nämner också arbetsmomentet att räfsa ”*stråckgubbar*”. Kärvarna ställdes upp i skylar och ibland talar Anders om att man takade dessa. Att skyla rågen tog vissa år tre till fyra dagar i anspråk. Vid några tillfällen be-

skriver Anders hur prästens rättare kom för att räkna skylar till tiondet. Regniga höstar var genomgående besvärliga om mycket säd stod i skylar att torka. Suråret 1844 körde man in de sista skylarna först den 29 oktober, torra år var lassen inne i början av september. Ärterna torkades på gärdsgårdarna runt bytomten.

Efter hemkörning av skylarna, som lades i logarna, vidtog tröskningen med slaga av både säd och ärter i olika konstellationer av folk. Ibland var det Anders och en hjälpgubbe, eller Anders, gamle Calle och en piga. Andra gånger tre karlar tillsammans med pigan. Vid ett tillfälle spanntröskade en av grenadjärerna, ett arbete där tröskaren fick betalt i ett visst antal spann tröskad säd. Innan detta hann mätas av var dock Lisa där och minskade på sädeshögen.[44] I samband med tröskningen kastades och vannades säden för att få bort ogräsfrön och agnar. Rågen togs ju tidigt och den tröskades omgående, inte minst för att det var bråttom med att få nytt utsäde till den kommande sådden. Ibland tycks bristen på mjöl (bröd) vara akut då man efter att ha tröskat ihop till en tunna råg åkte direkt till kvarnen för att mala. Linet skulle också skördas på hösten och läggas för rötning på *"sköltäppan"* och sedan torkas, därefter bultades och bråkades det utanför bastun.

Några egentliga avkastningssiffror finns inte i dagboken. Till Finanskommittén angavs att vetet i socknen gav sjunde kornet och havren femte.[45] Den enda sammanställning Anders levererar är denna nedan som måtte ha tillkommit i samband med ett gräl om att Anders ville att Lisa skulle arrendera ut hela gården.

Hon vill ingen arrendator hava, helst Röra själv
lik Suggan i mjöllåren, bekom på 1849 års
halva gröda, 2T^{nor} vete, 1 1/4 D^{o} ärter, 30 D^{o} Råg
5½ D^{o} korn, 35 D^{o} blandsäd, 5 D^{o} havra
13 D^{o} i agument gör – 92 T^{nor} 8 kap.
försålt 3½ T^{nor} mjöl, Sått 9½ T^{nor} Råg och vete
Fördel som utgår – 3 Tnor 22 kap.
Behållning – 75 Tnor 18 kap.
uppburit av augumentspenningar 26 R. Banço
uppburit penningar av den försålda sto kreaturet
Stjärna
till Kronpenningar – 50 R. Banço
och nu gruvar sig hon kan icke säda hela grödan
Lik Suggan i mjöllåren./21 mars 1850

Möjligen är detta en sammanställning av inkomster där spannmålen är betalning för den jord som lejts ut, skulle det handla om avkastningen per hektar vore siffrorna katastrofala – endast runt tredje kornet. Sammanställningen ger ändå en uppfattning om förhållandet mellan de olika sädesslagen.

Ängen

Ängsmarken i Vappeby och Myrsjö låg nedanför bytomterna i en långsmal figur som

sträckte sig efter åns lopp och beskrevs av lantmätarna som hårdvallsäng, trots att delar av marken delvis var låglänt. Mitt i Myrsjö ängsmark ägde Vappeby två betydande skiften i form av utjordar. Ängsmarken var indelad i lotter som i Myrsjö enligt lantmätaren gav ymnigt gräs. Myran får vi veta av lantmäterihandlingarna innehöll en del myrväxter, för hela byn gav den på 1770-talet 160 lass något myrblandat hö. Totalt gav den samlade ängsmarken 227 lass. Både Bro- och Spånghagarna användes vid storskiftet och framåt för slåtter och betades inte längre. Det Södra ängsskiftet innehöll ängsplogar alltså uppodlad mark som fördes till gärdet. Ängsvreten var nyligen uppodlad till åker och avskild med gärdesgård, den bar 1770 sin första rågskörd vilken verkade ge mycket ymnig bärgning. Kohagarna som låg rakt nedan för byn betades och födde från pingst till midsommar 32 kreatur. Redan 1746 års karta talar om ängsplogar, men det är osäkert var de låg. Ordet plogar som namn på olika ägoskiften signalerar i denna mälardalska kontext att äng eller hagar lagts under plogen. Beteckningen Havreplogarna och Hagplogarna finns på annat håll i socken. Man tycks dock vara noga med att få uppodlad ängsmark överförd lantmäterimässigt till åkermark. Det kan förklaras med att åkern var tegindelad och låg fast som egendom, medan ängen var indelad i lotter.

Uppgifterna från dagboken om att slåttern på ängen gav både timotej och hö tyder på att man bearbetade ängsmarken för att förbättra avkastningen, men att detta inte var samma sak som att odla upp den till åker med spannmål på. Anders anger i dagboken olika antal lass av klöverhö och det han kallar klöverlanden tycks vara av en rätt stor omfattning och dessutom alltid särhägnade, vid ett tillfälle omnämns även timotej. Frågan är om dagbokshushållet enbart skördade sådant foder på ängen eller om också något kom från åkern. I socknens rapport till finanskommittéen år 1859 anger man att ängsmarken *ökat* med 100 tunnland genom att åkern lagts om till äng.[46] Samtidigt gnetade Anders med att slå gärdeshö på backar och impediment.

För att förbättra ängens produktionsförmåga ledde Anders ut vatten över ängsmarken. Både Myrsjö och Vappeby hade god tillgång på vatten. Det rann under vårarna från skog och berg ned i raviner och diken, och trängde även fram som naturliga källor. Anders ledde om sådant vatten ut på ängarna och vid behov även på åkrarna, han omnämner även att han kontrollerade "*dammarna*" i Bymossen. Att sådan översilning av ängsmarkerna faktiskt var satt i system visar laga skiftes-handlingarna från Vappeby där man i en paragraf reglerar detta flöde av vatten som en kollektiv resurs. Det rinnande vattnet skulle även fortsättningsvis ledas ut över ängarna och ingen enskild brukare fick

Bild 11. Timrad bod på gården i Myrsjö. Vindskidor i rokokostil. Foto Olle Norling, Upplandsmuseet.

låta leda om det trots att det rann över hans nya markinnehav.

Slåttern skedde sent i slutet av juli eller början av augusti. Anders redogör dag för dag om slåttern och särskilt ingående om slåttern på Myran den stora ängsmarken. Slåttern skedde med lie, slogen torkade och räfsades ihop i såtar, som under dagtid kunde bredas ut för att torka bättre. Hässjor förekom inte, vilket antyder att växtligheten var av mindre mängd trots klöverodlingen. Höet kördes in och hem till gården vartefter det torkat, man stackade det inte utomhus eller i lador ute på ängarna. Dessutom skilde man ut vilket som skulle bli till kohö och till hästhö genom att förvara det i olika byggnader. Vissa lass lades på skullen över portlider och stall, andra i anslutning till fähuset. De gamlas fördelshö förvarades för sig. Torra år var höskörden klar i slutet

av juli. Våta år kördes sista lassen in i början av september och då efter mycket vändande och räfsande. Arbetet krävde fler personer än vad hushållet rymde och Anders omtalar slåtterkarlar från andra socknar och vid något tillfälle lånade man granngårdens drängar. Grödköparna hade egna slåtterkarlar men dessa gick, enligt Anders, snart "*varg*".[47] Anders själv hade slagit Myran i snart femtio år alltmedan Anna gick vid hans sida och räfsade och vände.

Ut på Myran att slå
åtta karlar gick på
med dem i gott sick
Två omgångar gick
Sex, och Sextio år
Ej Länge Jag får
med Svärdet små liljorna fälla./24 juli 1847

Jämför man 1652 års karta och 1770-talets storskifteskartor med laga skifteskartorna 70 år senare, alltså på 1840-talet, är proportionerna mellan de två ägoslagen närmast identiska. Det kan förklaras delvis med topografin. Ängen låg väsentlig mycket lägre än åkern och fick ta emot mycket vatten från de högre liggande markerna. Den kan knappast ha varit möjlig att odla upp till åker i större skala förrän med modern dikning. Åkerfälten var stora och vida framförallt i Vappeby och åkern gnagde sig runt de impediment som fanns. Den enda egentliga förskjutning mellan de båda ägoslagen är den utjord som Vappeby hade i Myrsjö, och som odlats upp till åker. Vappeby fick genom bytet mer äng och Myrsjö vann åker på bekostnad av ängsmarken Myran.

Djuren

Dagboken talar om oxar, hästar, kor, grisar, får och höns. Oxarna föddes upp på gården genom att man sparade en tjurkalv som kastrerades till stut. Vid vuxen ålder kördes den in, en procedur som tycks ha gått tämligen lätt. Man hade ett par dragoxar och minst en yngre på tillväxt. Oxarna gick framförallt i åkerbruket, men Anders körde även i skogen på vintern med en av dem. De nämns aldrig med namn, medan hästarna framträder som individer och med egna namn. Antalet hästar var fyra till fem och en av dem hölls som fölmärr. Äldst på gården var gamle Bläsen som Anders identifierade sig med när drängarna år 1848 rustade till *fördelsruin* i portlidret för den gamla hästen som skulle avlivas.

Emellertid haver vårt folk
låtit slå ut gamla Trotjänaren
den så kallade Bläsen, vilken jag
nyttjat i 24ra år, 9 månader och
18 Dagar, och av vilket Kreatur
jag för beständigt haft stor fägnad
han fälldes vid grenadiers Torpet
av En Kula, Nära 28ta år gammal

Jag passade på kvinnorna med
Hussysslor för dagen. /3 dec 1849

Hästarna var sparsamt använda i jordbruket och då främst när man harvade. När de tvingades gå i åkerbruket var de ovana och bråkiga, som lilla Grållan som studsade upp och ned på bakbenen. Hästarna användes även i skogen för att dra fram timmer men deras främsta användning tycks ha varit för att transportera folk och varor. Anders själv var ofta på resande fot i alla sina uppdrag och även om han gick till fots ibland eller fick åka med andra så måste gårdens hästar nyttjas. Alla handelsresor till Stockholm med varor som skulle säljas krävde också en häst.

Bouppteckningen efter sonen Anders anger fem kor och tre kvigor.[48] I fördelen ingick en ko som i dagboken alltid benämns mors ko. Den skulle bytas ut när den gick i sin. Väntan på en ny mjölkande ko kunde bli lång, alltför lång, ty "gamla kattor vill också lapa färsk mjölk" som Anders uttryckte det. Mjölken kärnades till smör som vid överskott såldes i Stockholm, enda gången en kvantitet omnämns är när en av drängarna for till Stockholm med sex skålpund smör. Ost omtalas aldrig förutom kalvost, en färskost gjord på råmjölk. För att korna skulle mjölka måste de kalva men gården tycks inte ha haft någon egen tjur för betäckningar. Så länge de unga och de gamla bodde samman i Myrsjö, så var fördelsdjuren inhysta tillsammans med gårdens övriga kreatur. Lisa och gamla Anna skötte djuren tillsammans men det var Lisa som ansvarade för djurhållningen.

all vården i gården hör Änkan till
nitton grisar at föda och Rickliga göda
till Jultid omkring
mjölk och Bröd får di snuska, de små
två Suggor så feta, mjöldrick at äta
förlaget går åt
Sex större fyrfotar, på gärdet hon motar
tistlar at pipa, på grindarna skrika
gudslånet i kväll./11 juli 1850

Svinhållningen var omfattande. Det fanns ett tjugotal grisar i olika åldrar på gården och i dikten omtalas 19 gödgrisar, två suggor, sex slaktsvin (fyrfotar). Minst två suggor fanns som grisade och gav upphov till en mängd smågrisar som sparades till gödgrisar eller lades på för att bli nya suggor. I fördelen ingick grisar omtalade som mors grisar och vilka nogsamt togs omhand av Anna. För betäckning tyck särskilda galthållare fungerat och Anders beskriver hur sonsonens hushållerskor, drev runt en "rönsk" (brunstig) sugga mellan gårdarna och olika galtar, så att hon nästan höll på att gå förlorad av utmattning. Vi ett tillfälle sålde Lisa en sugga med 11 smågrisar till *"grisgumman"* i det närbelägna Domta, en kvinna som handlade med grisar. Det är en intressant uppgift som antyder att kvinnor kunde driva svinproduktion som egen affärsverksamhet.

En flock får fanns också för både ull och kött och även fördelsfolket hade får. Anders skriver vid ett tillfälle mors överraskning då hon i november fann att hennes två tackor fött varsitt lamm i kätten. Hönsen hölls framförallt för eget bruk men ibland kunde Lisa sälja ägg i Stockholm. Hönsen gick lösa och sprätte, gärna i trädgården, och för Anders var hönan Krafsfots död värd en dikt.

Krafsfot vacker Jungfru
älskad i vårt land
hon i Krydde-gården
skötte Riktigt vården
ligger här i Sand./13 juni 1852

Djur och gödning

Grisslakt förekom många gånger om året, bland annat direkt efter jul- och nyårshelgen. Fyra grisar före jul och två ytterligare redan den 3 januari som är ett datum då slakt förekom under flera år. Grisarna gick fria på skog och utmark samt på trädorna men togs in vid miakelitiden i början av oktober och placerades därefter i gödstia i början av november.[49]

Nu folket sin gröda fått skära
nu börjar och Kvinnor bära
mjöldrick för kalvar, dito för grisar
även för kor, Råg uti Tråg
Suggan så spisar, at hon sen grisar
Råg i varje minut,
Blansäd, och Havra, gives på köpe
Blandas i stöpe
bäres i förklä, och kjol
ärter och vete, förträfligit bete
om den sorten slår till./ 22 juli 1846

Vissa gånger kunde grisarna gödas i upp till fyra månader innan de slaktades. Utfodringen var då extra intensiv för att få upp både slaktvikt och fettinslag. Anders omtalar vid flera tillfällen hur han kokade säd åt mors gris, vid ett tillfälle tillsammans med sin bror, gamle Calle. Säden kunde vara blandsäd, havre och ibland råg som gavs åt både kor och grisar. Kalvar slaktades troligen ganska omgående, men några gödkalvar behöll man. Tjurar göddes före slakt och gödningen av en liten tjur kunde ta fyra månader. Gamla oxar slaktades och kött och hud togs tillvara och lämnades till det närbelägna garveriet i Vånsjö. Bagglammen slaktades, ibland även tacklamm men gumsar kunde gödas på en tid, även äldre tackor togs av daga så fårköttet spelade roll i kosthållet. Mycket av slaktdjuren, grisar, kalvar, tjurar såldes framförallt i Stockholm, men någon gång också i Enköping. Själva slakten av alla djur sköttes av Lisa eller Anna. Handlade de om stora djur så tog man hjälp av en karl som slog det i pannan, varpå kvinnorna stack och lät det bloda av.

En stor del av de byggnader som hörde till gården bestod av hus för djur och foder. Parallellt med att man använde husen i Myrsjö skedde en upptimring och nybygg-

nad av gården i Vappeby. Det var den som skulle bli navet i brukningen. Beskrivningen över byggprocessen visar att det fortfarande var fråga om ett månghussystem där varje timrad byggnad hade sin funktion och dagboken skildrar tillkomsten av en rad ekonomibyggnader som fähus, svinhus, stall, bodar, brygghus och gödstia. Samma slags hus hade man i Myrsjö och dagboken lämnar flera uppgifter hur det också fanns ett system för hur fodret till de olika djurslagen förvarades. Hästhö förvarades på skullen över stallet och portlidret, kohö i en särskild lada eller lana och dessutom fanns särskilda höbodar som eventuellt kan ha varit avsedda för det foder som skulle ges under senvinter och vår. Flera incidenter där Lisa tog hästfoder och gav till korna beskrivs av en upprörd Anders. Fähusen av olika slag var ju främst till för vinterns behov och djuren stallades upp för gott inför vintern en bit in i november. Till dess hade de gått ute på dagarna men motats in till natten. Hästarna gick ute längre än korna. Mjölkkorna verkar dock ha stått inne i fähuset även under sommarnätterna. Under den tid som djuren stod på stall under natten och gick ute på dagarna tycks de inte fått vatten att dricka, utan motades ned till källorna på morgonen.

Djur och bete

Lantmätaren angav på 1770-talet att betesdjuren fram till midsommar betade i de *hagar* som finns utmärkta på både 17- 1800-talskartorna. Detta stämmer med dagboken där hagmarksbetena omtalas under juni månad. Bete på trädan har ansetts vara en viktig resurs men det saknas dock direkta noteringar om sommarbete på de gärden som låg i träda, däremot gick grisarna där redan tidigt på våren och även under sommaren före rågsådden. Fåren släpptes i vall först i mitten av juli men det är osäkert var de betade då. Under augusti och september efter slåttern gick hästar och kor på ängen och Anders omtalar att Myran stängdes in efter slåttern till bete. Rågsådden på trädesgärdet under augusti måste rimligen ha fredats från trampet av betande djur när brodden var späd. Därför var det troligen ett uppehåll i trädesbetet under augusti och fram till dess rågen hade tuvat sig så pass att den tålde bete, om man inte särhägnade det nysådda. Anders ger indirekta indikationer på detta höstbete av trädan den 26 oktober 1849 genom att han skriver att Anna och han begav sig ut i skymningen för att mota in djuren från gärdet. Under senhösten tycks även betet ha skett på det gärde där vårsäden bärgats, och som därefter lagts i träda. Om den del av gärdet som skulle sås till våren också kunde betas trots att den var ärjad, innebär det att två tredjedelar av den totala åkermarken var tillgänglig för bete, under den senare delen av hösten.

I dagboken redogörs för ett omfattande hägnadsarbete som delvis kanske kan förstås mot det nyss genomgångna laga skiftet, men vissa moment tycks betingade av

ett fredningsbehov som de fasta gärdesgårdarna runt respektive ägoslag inte klarade. Anders redogör för hur potatislandet låg i eller intill Myran, vilket ledde till att potatislandet särhägnades, samtidigt hägnades Myran in för bete. Även linlanden låg möjligen i ängsmarken eller på gränsen mellan åker och äng. Både potatis och lin var grödor som skördades efter slåttern och djuren kunde i så fall inte ha betat hela ängsmarken under sensommaren. Det antyder att både träda, äng och lindor möjligen utnyttjades på ett mer mångfasetterat sätt än den gängse bilden och att de måste särhägnas.

På *skogen* tycks grisarna ha gått liksom oxarna. En fråga får resas för om mjölkdjuren annat än undantagsvis betade på skogen men det framgår att Annas fördelsko gick där liksom grenadjärens ko och troligen gick även kvigor, kalvar och får på skogen.[50] När dagboken nämner skogsbete handlar det framförallt om att man måste ge sig ut och leta efter djuren. Vid några tillfällen var *"odjuren"* (både lo och varg fanns i bygden) väldigt närgångna enlig Anders som gav sig ut för att skrämma dem och i augusti 1847 rev de en kviga till döds, vilken omgående lastades på kärran och såldes i Enköping.[51]

Boskapen låg under Lisas ansvar redan innan hon blev änka, det var hon som bestämde över utfodringen, släppte dem på bete och bestämde när de skulle tas in. Allt med djuren förefaller ske på kvinnornas initiativ. Det Anders gjorde med djuren, det utförde han antingen för att kvinnorna bad om det eller för att han ansåg att de behövde hjälp. Dagboken visar att detta inte bara handlade om arbetsdelningens mekanik utan om en slags tudelning av ekonomin. Animalieproduktionen var kvinnornas ekonomi inte bara deras arbetsuppgift. I Myrsjö kom, likt det mesta, dessa båda ekonomier i konflikt med varandra.

Skogen

Vappeby och Myrsjö skog var skiftad på varje delägare, den låg på höjderna ovan byn och var del av en större sammanhängande skogsmark som dominerade Nysätra socken och som på andra sidan länsgränsen bildade Lagunda häradsallmänning. Skogen verkar ha varit rikt producerande, inte minst mot bakgrund av att hela Vappeby måste byggas upp från grunden efter branden och då sågen i Källinge gick för högtryck. Det mesta av timret till ekonomibyggnader och bostadshus hög Anders på gårdens skog, men han köpte skog på rot i Kålsta just vid dagbokens inledning. Alla ämnen som skulle bli till årder, kärror, skaklar, yxskaft, kvastar, svinhoar, byttor och fat, såg Anders ut i skogen, vilket talar för att den innehöll olika trädslag och virke av olika beskaffenhet. I dagboken inleddes de första dagarna i januari med att hugga ved och timmer.

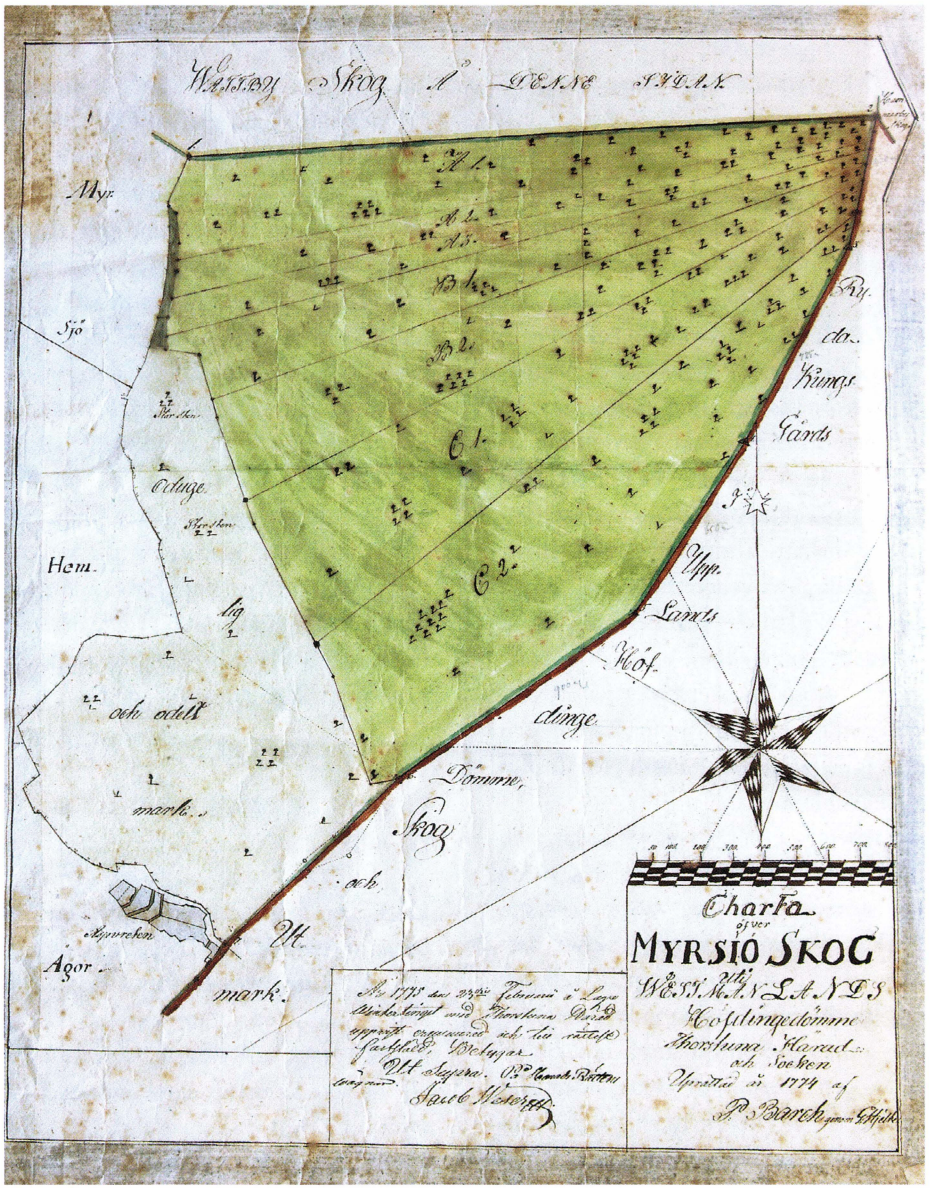

Bild 12. Karta över Myrsjö skog. 1774. Arkiv efter Anders Persson, Upplandsmuseet.

Efter åt med lilla Bläsen
FarFar åker Timmer schäsen
från Myrsjö skog var enda dag./7 mars 1844

Stora delar av skogsarbetet verkar ha fallit på hans lott men i dagbokens senare del hade han drängen med, och efter sonens död anlitades den avdankade grenadjären Brunnberg för att hugga ved. Timmer tycks man inte ha sålt men däremot en hel del ved, bland annat i Enköping. Myrsjö och Vappebys relativt stora skogsmarker gjorde att man hade en bättre tillgång på skogsprodukter än omgivande bygder. Vedbehovet bör ha varit stort både i Enköping och i slättbygderna intill. Det kan förklara att man övergick till att bjuda ut den huggna veden direkt på skogen för hugade spekulanter. Viss del ved gick åt hemmavid, men man eldade också mycket ris och toppar, ”*skatar*”, vilket tyder på att eldstäderna fortfarande var öppna härdar och att den huggna veden reserverades för de mer sällsynta kakelugnarna.

Skogsarbetet pågick in på vårsidan och avslutades med att man hög avsevärda mängder stör, vissa år över 2000 stycken. Skogsbruket skedde efter vilka behov virket skulle tillfredsställa, skogen bör därför ha varit luckig, vilket gynnade betesväxterna då solljuset kunde tränga ned bland träden. Skogmarkerna var dock stora och betestrycket förmodligen måttligt, för det talar att det växte blåbär, lingon och det Anders kallar syltbär. Både hushållets medlemmar och olika ”hjälphjon” plockade bär på skogen för gårdens behov. I kanten mellan åker och skog låg uppenbarligen en zon av backmark med god tillgång på enbuskar och även träd av ene. Mycket enestör höggs liksom vidjor till gärsgårdshankar. Det var en omfattande produktion där Anders var mycket flitig, särskilt med stigande ålder, och veckor gick åt till att ta vidjor och sno hank både för gårdens behov och till försäljning. Enbuskarna gav också en rik skörd på enbär för att brygga enbärsdricka. Anders förefaller ständigt ute för att ”slå enbär”, troligen med en käpp. Han bar hem kappvis av bär inför brygden. Detta ”nämndemannaöl” som han ironiskt kallade det, möjliggjorde att man slapp använda spannmål till malt. Huruvida detta hade att göra med bristande fördelsportioner av malt eller om det var vanligt kan inte avgöras.[52]

Grisar och gröpe – klöver och ved på väg

Dagboken förmedlar en vardaglig lunk med oxar, årderbruk, tvåsäde, slagtröskning, och arbete i humlegårdar, fähus och i skog och äng. Rörligheten var dock stor, bortser vi från Anders resor till tingssammanträdena eller alla hans olika uppdrag, så orsakades färderna av att olika varor skulle säljas. Till Stockholm gick lassen med spannmål, mjöl och gröpe från *åkern* var och varannan vecka under höst

och senvinter. Då och då for man även till Västerås med framförallt spannmål och vid något tillfälle även till Sala. Från *ladugården* levererade man fläsk och hela slaktade grisar, halva oxar, smör och ibland ägg till Stockholm. Till Enköping reste man med ett eller annat självdött eller rivet kreatur. Från *fodermarkerna* sålde man klöver och timotej till huvudstaden. Från *skogen* och *övrig mark* gick resan till Enköping med ved, äpplen, kräftor. De sistnämnda varorna såldes möjligen vidare till huvudstaden. Anders tidvis febrila tillverkning och försäljning av gärdsgårdshank bland annat till Lagundabygden, visar på ett stort lokalt behov av hägnadsmaterial.

Mor, och ungmor båda Två
slakta grissar yra
som i Stockholm skall bli dyra./12 feb 1844

Myrsjö och Vappeby låg endast dryga 16 kilometer från Mälaren och hamnarna i Enköping och Örsundsbro. Varför reste man till Stockholm när varorna kunde ha skeppats över sjön, och varför den nio mil långa resan till Stockholm överhuvudtaget när andra städer låg närmare? Det förefaller tidsödande särskilt om varan bestod av ett lass hö och resan tog fyra dagar i anspråk. En förklaring kan vara att färderna skedde under perioder då karlarna inte hade egentlig alternativa lönande sysslor, om man då reste till Stockholm i nio eller till Västerås i fyra mil var kanske likgiltigt. En annan är att det var i Stockholm som den egentliga marknaden låg och att man där troligen tjänade mer pengar genom att hushållet stod för transporterna.[53]

Dagboken visar på en ganska diversifierad produktion och avviker delvis från bilden av det ensidiga spannmålsförsäljande mälardalska jordbruket under första halvan av 1800-talet. Visst var man i dagboksgården starkt inriktad på den gängse rågproduktionen som ekonomisk ryggrad, men fläsk- och köttproduktionen tyder på en vidareförädling likaså alla de andra produkterna som man var förmögen att framställa. Eftersom det är svårt att ur dagboken dra sammanhängande kvantitativa uppgifter för produktionen är det vanskligt att avgöra kommersialiseringsgraden där borta i Vappeby och Myrsjö. Men vissa resonemang inbjuder ändå dagboken till att föra. Anders är mycket medveten om gårdens ekonomi och en viktig drivkraft tycks vara att ha varor att sälja, inte minst mot bakgrund av de svåra åren på 1840-talet. Denna saluekonomi ägde emellertid rum inom en traditionell agrar produktionsteknik och frågan är hur långt den var möjlig att pressa med bibehållen social och ekologisk situation. Några aspekter ska här beröras.

För den tid som dagboken omspänner finns inga egentliga källor som på hushållsnivå kan avgöra de agrara hushållens konsumtion och produktion. Men kvalitativa källor kan ge indikationer på obalanser.

Ett memento i sammanhanget är kriser och konflikter. Vi ska därför dröja något vid dagbokens många bråk och ställa dem i relation till några viktiga resurser.

Fanns det tillräckligt med bete till djuren?
Dagboken visar på tvister om betet och tillgången kan därför ha varit knapp på ett konkret sätt eller åtminstone upplevts som hotad. Anders skriver i juni 1852 om hur han motat hem mors ko från skogen, och att den gick där eftersom de på grund av Lisas bråk måst lämna hagbetet. Först hade de tänkt riva gräs i trädgården åt kon, men då hade Lisa genast börjat göra detsamma varför kon drivits till skogs, där den gjorde sällskap med grenadjär Wapplins ko. Lisa tredskades ofta med betet men tvisterna är komplicerade och famnade vida omkring sig.

I dag på morgonstunden kom grannen, Brolén
till mig och tillsade mig
i vittnens närvaro, at icke beta med mors ko i
hans stomgärde, änskönt
varken jag eller min Hustru äger
ingen ko, vilket han väl viste
förlidet år tog vi mjölk i betalning
för en del av kobetet av Brolén, och
i år rester även hagbetet för vårt
kokreatur, men kan för ingen del
taga mjölk i avbetalning, i anseende
till at våra dåliga magar kan icke
fördraga häxmjölk
Jag sade at vi haver ingen ko, ty igenom
kobytet med mors sonhustru lovade hon
at hålla kreaturet bete, tills vi stillar inne./26
sept. 1853

Denna händelse är en av flera där det framgår att grannbonden Brolén i Myrsjö var skyldig att erbjuda betesmark till Anders och Anna, det kan i sin tur ha att göra med de jordtransaktioner som skedde mellan byarna under skiftet på 1840-talet. Tydligen hade Anna och Anders året innan tagit mjölk i betalning istället, vilket trots allt tyder på att just då fanns det bete även till fördelskon.[54] I juni 1855 kom samme Brolén för att erbjuda den årliga betesmarken och föreslog trädesgärdet varvid Anders protesterade och påstod att betet skulle ske i Kohagen (det var den tid då kohagen skulle betas). Brolén menade då att hästarna som gick där skulle skada kon, vilket Anders ironiserar över. Dagboken visar att också andra fördelsfolk sålde sina betesrättigheter till aktiva bönder, med åtföljande tvister. Alla dessa kontroverser och mer eller mindre motvilliga relationer mellan grannar om rådrätten över mark och resurser visar att laga skiftet knappast upphävde de gamla byarnas beroendeförhållanden. Resurserna var begränsade och i samband med skiftenas omfördelning av mark tillkom många märkliga lösningar. Det var kanske ingen tillfällighet att bystämman levde kvar i Vappeby många år efter skiftet.

Fanns det tillräckligt med foder?

Mellan Anders och svärdottern Lisa fanns en djup missämja som här bara kunnat antydas. Frågan är om inte en del av den konflikten bottnade i reell eller fruktad brist på väsentliga resurser.

Farmors ko, Rödfager blir så fasligt mager
sonahustrun stillar Farmors ko, Rätt illa
ta mig fan jag ljuger
mellansticket farmor själv består./27 apr 1846

Anders dagboksskrivande sker utifrån den position som fördelsfolk han och Anna befann sig i. Anders återkommer ständigt till den bristande utfodringen av fördelsdjuren och hur svårt det var att få ut sitt hö. Inte blev det bättre av att Lisa stal av deras foder. Man kan därför hävda att deras brist på foder och bete kanske inte gällde själva utfodringen av gårdens kreatur. Men kriser och bristsituationer har en benägenhet att först visa sig hos dem som befinner sig i marginalen.

Mura under syllar till middagen – sedan Rusta med Hö, jag orkar icke arbeta i stort, håller mig själv maten, och bekommer otidighet i avlöning I Dag fick vi in första Hölasset i Stallet, genast var Sura Lissa tillhands i kvällningen och stal, ett fång Hö, och bar i ladugården, änskönt hon äger 9 lass klöver införda i Höladan./4 aug 1849

I början av dagboken var klagomålen intensiva men mot slutet föreföll Anders ge upp. Från att ha rört sig om enstaka omgångar vitmossa blev det dagliga turer och många säckar mossa till kon.[55] Anna tog reda på potatisblasten och gav till kon medan Anders ryckte tistlar ur åkern för att ge den, vilket förargade Lisa som ansåg att tistlarna tillhörde henne.

Det är högst troligt att man i byarna höll ett för stort antal djur för att kunna göda åkern och att tillgången på foder därmed blev knapp. Ängsmarken utgjorde ju en knapp fjärdedel av åkerarealen och hade så gjort under århundraden. Disproportionen mellan åker och äng var så gammal att man bör ha brottats med det dilemmat under många år. De konflikter som dagboken speglar när det gäller både bete och vinterfoder kan därför ha varit återkommande. Kanske var det ett evigt gnatande, även under tidigare perioder, mellan fördelsfolk och husbondfolk om betesmarker och antal hölass, men bara genom dagboken kan vi få en mer detaljerad bild av detta. Ändå var detta en social balansakt mellan de gamlas krav utifrån att de hade givit bort gården och de yngres iver att kontrollera hela avkastningen. Fördelskontrakten visade sig många gånger helt avgörande när häradsrätten måste hjälpa till med balansakten.[56]

Fanns det tillräckligt med spannmål?

En markerad inriktning på nötkreatur för förädling av mjölk till fett i form av smör för avsalu var starkt beroende av goda foder-

marker, både för bete och för hö till vinterfoder. Även om korna också kunde utfodras med spannmål som kraftfoder så var detta egentligen inget huvudfoder för idisslande djur, men ändå tycks Lisa ha utfodrat dem med spannmål. Detta kan ha varit ett sätt att kompensera för bristande mängder hö. Om fokus i djurhållningen legat på korna och mjölken med smör till avsalu hade frågan om äng och betesmarker varit den centrala när det kommer till avsalu. Men med slaktdjur förskjuts intresset mot åkermarken. Djurhållningen och gödningen var spannmålsberoende och möjligen en orsak till konflikter i hushållet.

Redan på den första sidan av dagboken noterade Anders att någon spillt säd mellan sädesboden och svinhuset, och ett flertal dikter följer med budskapet om att värdinnan och pigorna gjorde av med för mycket foder till djuren. Både kalvar och grisar fick mjöldricka och gröpe, suggorna slösade man hela tiden råg på. Blandsäd, havre, ärter och bröd bars i kjolarna ut till djuren.

Feta svin går på gärdet
kvinnan sköter suggan
djuret trynet slängger
ister buken hänger
mjöl, och Säd hon glufsa får
hona bör var feta
hö, och Mjöldrick äta
allting bör bli slut, bruka sedan Trut
och vet icke hut./ 24 april 1844

Anders reagera de ofta på den i hans ögon närmast ohämmade gödningen av djur, de fick helt enkelt för mycket av det som alternativt skulle ha sålts eller förtärts av gårdsfolket. Och när han talar om hur gudslånen skriker på grindarna ger han bilden av en omfattande svinhållning. Om djur hölls för att slaktas och ge kött fanns det ännu större poänger att ge dem säd och kanske gröpe. Framförallt var det närmast nödvändigt när det handlade om slaktsvin, som omvandlade födan relativt snabbt till fett.

Allt detta gröpe gör att åkern återigen måste komma i fokus. Dagboksfolket levde i en spannmålsodlande bygd som under århundraden sålt råg, men sannolikt också korn. Av dagboken framgår dessutom att halva arealen besåddes med höstsäd och den andra halvan med vårsäd. Ser vi så på Anders redogörelse för år 1849, när han liknar Lisas ekonomiska situation med suggan som rör i mjölåren, så kanske vi vågar lita på relationen mellan spannmålssorterna, trots andra frågetecken. Antalet tunnor blandsäd – från vårsädesgärdet – var 35 och översteg antalet tunnor råg. Det kan i och för sig ha att göra med årsmånen detta år men just blandsädens förhållande till de dryga fem tunnorna korn är anmärkningsvärd. Blandsäd valde man knappast att odla för annat än foder. Lisas proportion av blandsäd är också mycket högre än siffrorna för socknen i sin helhet, även om dessa avser ett decennium senare.[57] Ett alternativ var att sälja

Bild 13. Anders Persson ägnade mycken tid åt att sy. Han sydde en hel del av sina egna kläder man framförallt lappade han sina västar, byxor, pälsar och hängslen. Kläder var dyra och måste hålla så länge som möjligt. Mansväst, tidigt 1800-tal. Upplandsmuseet UM 23269. Foto Anja Szyszkiewicz, Upplandsmuseet.

blandsäden vidare , vilket också skedde, (till Stockholm som gröpe). Men den väg hon tycktes välja framförallt var att göda, förädla, hemma.

Om kvinnorna verkligen hade det totala ansvaret (också det ekonomiska) för animalieproduktionen på gården, låg det ju i deras intresse att få tillgång till så mycket och så bra foder som möjligt. Detta kunde komma i konflikt med den manliga spannmålsekonomin där säden var ämnad främst för avsalu och inte till djuren. För Anders, där möjligen spannmål var lika med betalningsmedel, var det kanske som om Lisa kastade pengar direkt i halsen på de gapiga svinen. För Lisa var förhoppningen att grisarna skulle bli dyra i Stockholm. Genom att utfodra djuren med spannmål kom hon också att lägga under sig en god del av vårsädens avkastning.

Personliga konflikter – strukturella orsaker

När man första gången läser Anders Perssons dagbok framstår relationen mellan honom och Lisa som två envisa människors personliga konflikt. Troligen uppfattade de själva den på det viset. Konflikter mellan generationer och mellan könen särskilt på hushållsnivå i den agrara miljön är dock påfallande lika mellan olika gårdar och i viss mån över tid.[58] Ofta handlar det som i Myrsjö och Vappeby om hur resurser används och vem som bestämmer över dem. Anders var äldre än Lisa och hade längre erfarenhet av missväxt och dåliga år och han såg henne som slösaktig. Lisa hade möjligen mer näsa för efterfrågan på feta djur.

Jag har i annat sammanhang använt begreppet gårdshushåll som en gemensam benämning för de två vuxna generationer som under en tid uppkom på gårdar vid en generationsväxling.[59] De levde av och verkade inom samma försörjningsbas och de satt onekligen så att säga i samma båt, men var ofta oense om riktningen. Det gällde inte endast detta hushåll. Bara från Torstuna finns flera andra exempel vid denna tid på att hushållens medlemmar inte alltid agerade med kollektivets bästa för ögonen. Även om hushåll brukar framställas som samhällets minsta enhet betyder inte det att konflikter och personliga agendor saknas.[60] Det är därför vanskligt att tala om hushållens strategier utan att granska deras interna maktförhållanden. Lisa och Anders trätande speglar framförallt en konflikt mellan könen, när vi skalat av alla hennes galenskaper. Lisa vägrade att ge upp sitt änkestånd som ju gjorde att hon var myndig, hon vägrade att gifta om sig och bli omyndig, hon vägrade att låta arrendera ut gården – kort sagt hon valde att behålla den makt som låg i husbonderollen. Hon styrde och ställde inte bara över djuren utan som änka även över åkern. I det låg en hot mot

den sociala ordning som Anders föredrog. Ändå tror jag de hade samma mål nämligen att hålla ihop egendomen och att snabbt få den allra yngsta Anders att bli bonde över alltihop. De hade bara olika strategier för att komma dit.

Trots allt levde de i Myrsjö och Vappeby ett liv som balanserade på marginalen – så rusthållare och nämndemän de var – det kunde fort bära iväg utför, inte minst stålbadet under 1840-talet hade visat att fattigdom och konkurs snabbt kunde bli verklighet. Fanns det då en medvetenhet om att vårda de naturresurser som man levde av? I Anders ögon gällde det att hushålla, att aldrig ta mer än man behövde. Alla grannar som stack ut på det materiella planet kritiserade han i dagboken. Det vi möter hos honom liknar i allt väsentligt det gamla samhällets föreställning om det *begränsade goda*.[61] Den som tar för sig alltför mycket gör det på andras bekostnad. Sådana samhällen präglas av att resurserna är satta under övervakning och när någon har lite väl mycket tillgångar kan det tyda på att man satt igång övernaturliga krafter.

Anders återkommer ständigt till att kvinnorna (egentligen alla utom Anna) tog för sig för mycket, vare sig det gällde mat, foder, tid, kläder kort sagt alla viktiga resurser. Både han och Anna var dessutom övertygade i sin tro att man kunde stjäla mjölklyckan från andra. Dagboken visar att de inte var ensamma om den föreställningen. Rädslan fanns utbredd att bli anklagad för "*bodrag*", alltså att med konster och knep ha dragit till sig resurser på andras bekostnad. Redan några alltför stora gåsägg kunde räcka. Anders tro på häxeri gick också ut över brodern, som tittade lite för länge på den nya hästen, varpå den blev halt. Liknande hände också med andra djur och andra grannar. Världens resurser var inte oändliga, man hade att försöka dela dem, men ondsinta människor och maktgalna kvinnor kunde tänkas försöka lägga under sig mer än vad de hade rätt till.

Men är inte moralinnehållet i föreställningen om det begränsade goda, samma som tankarna bakom begrepp som ekosystem i balans och socioekologisk uthållighet? Kort sagt att inte ta för sig mer än att det räcker till alla också framdeles. Anders Persson visste ingenting om ekosystem, däremot levde han efter gamla beprövade regler.

Noter

1 Dagboken inleds med en lös sida i början av februari 1844, fortsätter i en inbunden bok i folioformat. Texten är uppställd i spalter och av regelbunden karaktär. Dagboken finns nu på Upplandsmuseet inför utgivning. I artikeln har stavningen moderniserats.

2 Dagböcker används bl.a. i mentalitets- och mikrohistoriska studier. För teoretiska och källkritiska resonemang om mikrohistoria se Levi, 2001 och Peter Burkes kommentar

till Levis bidrag i Burke, 2001. Se även Myrdal, 1995. Götlind, har för svenskt vidkommande och bl.a från Backåkers Eriks dagbok resonerat om värdet av mikrohistoria. Götlind, 2001 och Götlind, & Kåks, 2004.

3 Flygare, 2009; 2012.

4 Metodiken presenteras i ett kommande nummer av Historisk Tidskrift.

5 Dessa frågeställningar anknyter delvis till det pågående projektet, *Resilience of subsistence – the agrarian households between society and nature 1750–1900*, finansierat av Vetenskapsrådet. Under ledning av Maths Isacson. Övriga deltagare: Mats Morell, Iréne Flygare, Tommy Lennartsson, Anna Dahlström, Marja Ericson.

6 Källorna till släktrelationerna är hämtade ur församlingsböckerna från respektive församling. De är sammanställda av Gunnar Larsson, Herbert Wahlberg samt av förf.

7 Vappeby nr 4 övertogs sedan av Annas bror.

8 Flygare, 2012.

9 Bladh, 1979. s. 221.

10 Länsman Ekblom var faderlös, satt i skräddarlära men uppmärksammad för sin skrivkunnighet och organisationsförmåga. Han var mystiker och övertygad swedenborgare, gav också ut diverse skrifter. Se Bladh, 1979. s. 300.

11 16 dec 1849.

12 Larsson, 1992. s. 10–11. Flertalet bevarade bondedagböcker har författats främst under 1800-talets andra hälft. Jfr. Myrdal, 1991. s. 14. En vanlig förklaring till den tidsmässiga fördelningen är de tekniska och ekonomiska förändringar som jordbruket genomgick vid denna tid och ett därmed ett ökat behov av orientering. Se även Svenske, 1993. s.14 ff., och Liljewall, 1995.

13 Ekblom, 1872. s. 11–13.

14 Magasinsräkenskaper för Torstuna sockenmagasin. Anders Perssons arkiv, Upplandsmuseet.

15 Bladh, 1979. s.485–487.

16 Österunda församlings husförhörslängd. AI:12 1842–1846. Se även Wejryd, 2002. Samt Bladh, 1979.s. 207–209, 411–415.

17 Österunda församlings husförhörslängd. AI:12 1842–1846. s. 105 (Syllby).

18 Rahmqvist, 1994. s. 177.

19 Rahmqvist, 1994. s. 169; 177.

20 Kyrkojorden drogs in efter reformationen och blev kronojord som vid rytteriets upprättande omvandlades till rusthåll.

21 Storskifte 1772. Myrsjö. Lantmäterimyndigheternas arkiv.

22 Storskifte 1772. Myrsjö. Lantmäterimyndigheternas arkiv. Avritning 1652. Laga delning 1746. Lantmäteristyrelsens arkiv.

23 Bladh, 1979. s. 291.

24 Laga skifte 1843. Vappeby, s. 2. Lantmäterimyndigheternas arkiv.

25 Arkiv efter Anders Persson, Upplandsmuseet.

26 Laga skifte 1843. Vappeby, s. 153. Lantmäterimyndigheternas arkiv.

27 Laga skifte 1843. Vappeby, s. 159. Lantmäterimyndigheternas arkiv.

28 Arkiv efter Anders Persson, Upplandsmuseet.

29 Litteraturen är omfattande se exempelvis: Abrahams, 1991; Sabean, 1990; Seccombe, 1995, Hajnal,1965; Habbakuk, 1955; Högnäs, 1938; Löfgren, 1974; Gaunt, 1983.

30 Flygare, 2000.

31 Folkmängdens antecknande på landsbygden. Folkmängd uti Thorstuna församling. År 1820. http://rystad.ddb.umu.se:8080/Tabellverket/Tabverk.?Next.

32 Formulär 510. Folkmängdens antecknande på landsbygden. Folkmängd uti Thorstuna församling. År 1846. http://rystad.ddb.umu.se:8080/Tabellverket/Tabverk.?Nex.t

33 För en jämförelse med andra områden se Gadd, 2000. s. 89, 228.

34 Welén, 2004. s. 105.

35 Den gamla Myrsjögården hade en jordtorpare men den tycks man ha mistat i marktransaktionerna med Vappeby.

36 Redovisning i Bladh, 1979. s. 239.

37 Bladh, 1979. s.239.

38 Ett frågetecken för svingel i rågen som Anders återkommer till och som prosten Muncktell ev. menar kunde blandas i till foder. Muncktell, 1979. s. 58.

39 Isaacsson, 1968.

40 Laga skifte, Vappeby, 1843. Lantmäterimyndigheternas arkiv.

41 Bladh, 1979. s. 240–295.

42 Auktionsprotokoll Anders Perssons arkiv. Upplandsmuseet. Bouppteckning 1849 Torstuna häradsrätt F11:32.

43 Vid ett tillfälle tyckts man ha använt en hästräfsa, men det är osäkert vad slags redskap som avses.

44 I slutet av dagboken önskade grannen låna gårdens oxar till sitt tröskverk men något sådant tycks inte ha funnits på dagboksgården.

45 Bladh, 1979. s. 239.

46 Bladh, 1979. s. 239.

47 Varg betyder köra slut eller köra fast, fastna.

48 Bouppteckning 21 maj 1849 Torstuna häradsrätt, F II:32.

49 Gödstian kunde vara ett utrymme där golvet bestod av rullande störar som gjorde att grisen tvingades ligga still, men Anders nämner också en bur.

50 Gången skulle kunna vara att först betades hagarna, därefter ängen efter slåtter medan möjligen oxarna gick på skogen vid samma tid och därefter betades trädesgärdet.

51 Bladh, 1979. s.480–81, anger ur Österunda sockenstämmohandlingar för år 1833 och 1835 uppvisande av skinnen efter lo och varg. För 1836: 118 rivna djur, därav 22 kor.

52 Muncktell lärde sig brygga på enbär av bönder som brukade göra detta vid missväxt. Muncktell, 1995. s. 290.

53 Anders omtalar vid flera tillfällen en bergskärra. Kärrans benämning avspeglar att handeln i bygden i äldre tid hade en annan direktion – mot Bergslagen. Myrsjö och Vappeby låg mellan två underskottsområden på framförallt spannmål och det kanske viktigaste avsättningsområdet för Torstunabönderna under tidigare århundraden, var just Bergslagen

men vid tiden för dagboken hade detta område fallit ifrån av olika anledningar.

54 Anders anser att Brolén ägnar sig åt häxeri framförallt med mjölkkor, men även med gäss.

55 Vitmossa avser troligen renlav som i näringsvärde anses motsvara god vårsädeshalm. Juhlin-Dannfeldt, 1923. s. 719.

56 Flygare, 2000.

57 300 tunnor korn, 250 havre och 250 tunnor blandsäd. Bladh, 1979. s. 239.

58 Flygare, 1999; 2000.

59 Flygare 1999.

60 Flygare, 2000; Osterud, 1991.

61 Foster, 1972.

Källor och Litteratur

Otryckta källor

Byarkiv, Myrsjö Torstuna. Laga skiftesprotokoll och karta.

Lantmäterimyndigheternas arkiv och Lantmäteristyrelsen arkiv/historiska kartor, Skiftes och delningskartor för Vappeby och Myrsjö, Torstuna.

Släktutredningar genomförda av Gunnar Larsson, Herbert Wahlberg.

Stiftelsen Upplandsmuseet, Arkiv efter Anders Persson i Myrsjö, Torstuna. Dagbok; räkenskaper för Torstuna sockenmagasin; fastighetskartor. protokoll och småhandlingar.

Tabellverket http://rystad.ddb.umu.se:8080/Tabellverket/Tabverk.?Next, Folkmängdens antecknande på landsbygden. Folkmängd uti Thorstuna församling.

Uppsala landsarkiv, Församlingsböcker för Torstuna församling. SE/ULA/11565 Österunda församlings husförhörslängd. SE/ULA/11823/AI:12 1842–1846; Bouppteckning Torstuna häradsrätt SE/ULA F11:32.

Litteratur

Abrahams, Ray. 1991. *A place of their own. Family farming in eastern Finland.* Cambridge.

Bladh, Arvid, 1979. *Tre sockenkrönikor. Härnevi, Torstuna, Österunda.* Torstuna–Österunda.

Ekblom, Joh. 1872. *Beskrivning över Thorstuna socken.* Enköping.

Flygare, Iréne A, 1999. *Generation och kontinuitet. Familjejordbruket i två svenska slättbygder under 1900-talet.* Uppsala.

Flygare, Iréne A, 2000. "Jord som framtida öde. Uppländska familje- och egendomsrelationer under 1800-talet." *Årsboken Uppland.* Uppsala.

Flygare, Iréne A, 2009. "Mors sonhustru. Familje- och egendomsrelationer speglade i en dagbok från Torstuna". I: B. Liljewall; I. A. Flygare et al. *Agrarhistoria på många sätt. 28 studier om människan och jorden.* Stockholm.

Flygare, Iréne A, 2012. 'Family Land. Generational Succession and Property Transfer in Two Swedish Agricultural Areas from 1870 to 2009'. In: *Ethnologia Scandinavica. A Journal for Nordic Ethnology.* Vol. 42. 2012. pp. 86–100.

Foster, George M, 1972. 'A Second Look at Limited Good'. *Anthropological Quarterly.* Vol. 45. No.2. pp. 57–64.

Gadd, Carl Johan, 2000. *Den agrara revolutionen*

1700– 1870. Det svenska jordbrukets historia. Band III. Stockholm.

Gaunt, David, 1983. "Retirement in northern and central Europe". I: Richard Wall, (ed) *Family forms in historic Europe.* Cambridge.

Götlind, Anna, 2001. *Att åldras i Backåkers.* Falun. Dalarnas forskningsråds rapport 2001:2.

Götlind, Anna & Kåks, Helena, 2004. *Handbok i konsten att skriva mikrohistoria.* Stockholm.

Habakkuk, John, 1955. "Family Structure and Economic Change in nineteenth Century Europe". I: *The Journal of Economic History.* Vol. 15 no. 1. pp 1-12.

Hajnal, John, 1965. "European marriage patterns in perspective." I: D. Glass and D.E.C. Eversley (eds) *Population in history.* London.

Högnäs, Hugo, 1938. *Sytning och arvslösen i den folkliga sedvänjan uti Pedersöre och Nykarlebybygden 1810–1914.* Åbo.

Isaacsson, August, 1968. *En Vittingebondes dagboksanteckningar 1795-1830.* Svenska Landsmål no. 91.

Isacson, Maths; Morell, Mats; Flygare, Iréne A. et al. "Historiska dagböcker i socio-ekologisk analys" Manus inlämnat till *Historisk tidskrift.*

Juhlin-Dannfeldt, Herman, 1923. *Lantmannens uppslagsbok.* Stockholm.

Larsson, Bo, 1992. *Svenska bondedagböcker. Ett nationalregister.* Stockholm.

Levi, Giovanni, 2001. On microhistory. I: Peter Burke (ed) *New perspective on historical writing.* 2. uppl. Cambridge.

Liljewall, Britt, 1995. *Bondevardag och samhällsförändring. Studier i och kring västsvenska bondedagböcker.* Göteborg.

Liljewall, Britt, 2001. *Självskrivna liv.* Stockholm.

Liljewall, Britt, 2007. *Ack om du vore här. 1800-talets folkliga brevkultur.* Stockholm.

Löfgren, Orvar, 1974. 'Family and household among Scandinavian peasants: an exploratory essay'. In *Ethnologia Scandinavica.* pp. 17–52.

Muncktell, Johan Fredrik, 1979-1995. *Prosten Muncktells dagbok. Kärrbo, Sevalla, Irsta.* Utg. av Magdalena Hellquist. Västerås stads kulturnämnd och Irsta hembygdsförening.

Myrdal, Janken, 1991. *Alla de dagar som är livet. Bondedagböcker om arbete, resor och umgänge under 1800-talet.* Stockholm.

Myrdal, Janken, 1995. 'I am yours and you are mine. Love letters and a diary'. I: Bo Larsson. & Janken Myrdal. (eds) *Peasant diaries as a source for the history of mentality.* Stockholm.

Myrdal, Janken, 2008. Kvinnor och kor. Ägande och arbete i medeltidens Sverige. I: Anders Houltz m.fl. (red) *Arbete pågår. I tankens mönster och kroppens miljöer.* Uppsala.

Osterud, Nancy, Grey, 1991. *Bonds of community. The lives of farm women in nineteenth-century New York.* London.

Rahmqvist, Sigurd, 1994. *Det medeltida Sverige.* Uppland, Fjädrundaland. I.8 Stockholm.

Sabean, David Warren, 1997. *Property, Production and Family in Neckarhausen, 1700–1870.* Cambridge.

Seccombe, Wally, 1995. *A Millennium of Family*

Change. Feudalism to Capitalism in Northwestern Europe. London.

Svenske, John, 1993, *Skrivandets villkor. en studie av dagboksskrivandets funktion och situationella kontexter utgående från Backåkers Eriks dagbok 1861–1914*. Uppsala.

Wejryd, Cecilia, 2002. "Läsarna som brände böcker – Erik Janson och erikjansarna i 1840-talets Sverige." *Skrifter utgivna av Svenska kyrkohistoriska föreningen II – 54*. Uppsala.

Welén Folke, 2004. *Torpen i Torstunas byar*. Torstuna.

Iréne A. Flygare är forskningschef vid Upplandsmuseet och docent i agrarhistoria. Forskar om familj, egendom och markanvändning i agrarsamhället.